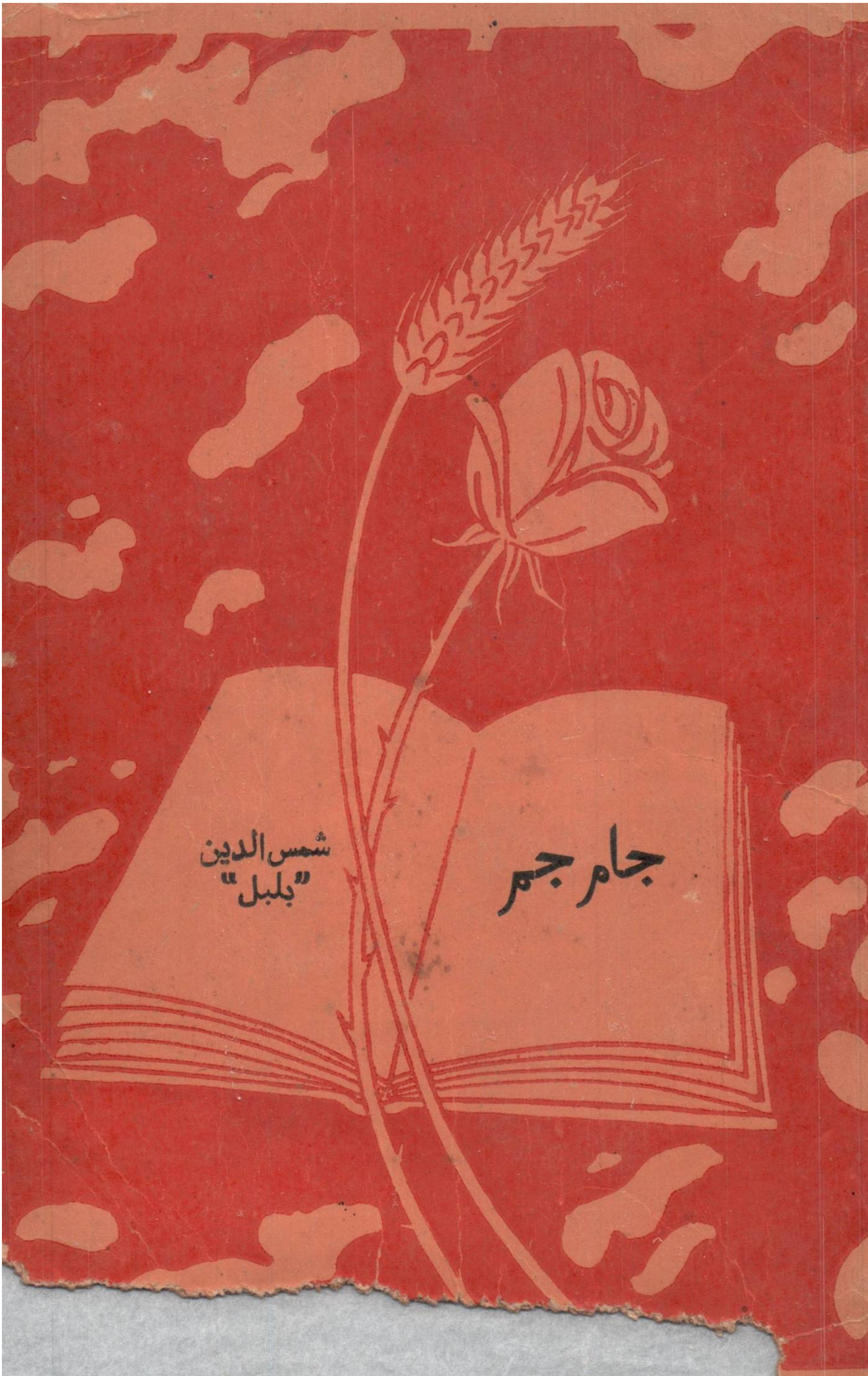
جام جم
شمس الدین
"بلبل"

تصانيف شمس الدين بلبل - ١

جام جم

مرتب

غلام محمد گرامي

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

١٩٧٧ع

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سمورا حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن

ٻيون ايڊيشن: ڊسمبر 1977ع ڪاپيون: هڪ هزار

س. ا. ب. ڪتاب نمبر: 260

قيمت: آٺ رپيا
[Price: Rs. 8.00]

S. A. B. Publication No: 260

JAM-E-JUM (Jamshed's Cup): Selected Editorials from Weekly 'Aftab-e-Sind' (Sindhi), Sukkur, during 1918.

Written by: Shamsuddin "Bulbul".

Compiled by: Ghulam Muhammad 'Girami'.

Published by: Sindhi Adabi Board.
P. O. Box 12. Hyderabad Sind, Pakistan.
First Edition: 1977.

فهرست

ـ مقدمو	ـ غلام محمد گرامي	78-1

متن

(1) مسلمانن جي نڌڪي حالت ۽ هوم رول جي هلچل	81
(2) شروعات	86
(3) چوپڙي 'هند واسي'	88
(4) مسلمان هوم رول جي ڇو مخالف آهن	94
(5) جيڪي مسلمان هوم رول جي موافق آهن، تن جا ٽي قسم آهن	100
(6) نبيءَ جي آل ۽ اُمت	102
(7) هندن جي مسلمانن سان افسوسناڪ هلت جا ڪي ٿورا مثال	112
(8) مسٽر گوکلي جي اسڪيم ۽ اصلاح	119
(9) سنڌ جي مسلمانن جو عوامي آواز (انگريزيءَ ۾ ضميمو)	7-1

هن ڪتاب جا شروعاتي 4 صفحا ۽ ڪوَر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ
پريس، تلڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيا ۽ باقي مواد 154 صفحا
اسٽار پرنٽرز، پاڻي خان چاڙهي حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيا ۽ ظفرحسن
[illegible] ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

مقدمو

'جام جم' مرحوم شمس الدين بلبل جي صحافي فن جو هڪ تاريخي يادگار آهي، جنهن ۾ 'آفتاب سنڌ' اخبار ۾ آيل آهي ايڊيٽوريل آهن، جي هوم رول تحريڪ ۽ سنڌ جي مسلمانن جي حقن ۽ مطالبن جي حفاظت لاءِ 1918ع ڌاري لکيا ويا آهن.

بر صغير هند و پاڪ جي سياسي تاريخ جا ڄاڻو، 1857ع کان 1920ع تائين جي هنگامہ خيز ۽ ڪشمڪش واري سياسي دور کان واقف آهن. ان دور ۾ اڳتي هلي ملڪ کي آزاد ڪرائڻ جي سلسلي ۾ هندن ۽ مسلمانن طرفان ڪيئي تحريڪون پيدا ٿيون، جڻ هوم رول تحريڪ (1916ع)، ڪانگريس، هندو مهاسڀا ۽ مسلم ليگ وغيره.

'بلبل' جي پر آشوب دور ۾، هوم رول تحريڪ جي آڙ ۾، مسلمانن جي مستقل تهذيبي ۽ سياسي حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪئي ويئي، ان جي خلاف، آفتاب سنڌ ۾ احتجاج ڪيو ويو ۽ دليل دلائل پيش ڪري، مسلمانن کي خبردار ڪيو ويو تہ هو دام هم رنگ زمين ۾ نہ ڦاسن.

ان سلسلي ۾ ان دور جي سياسي ليڊرن جي خيالات تي پڻ تنقيد ڪئي ويئي، خاص طرح سان رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙيءَ جي راين سان، سخت اختلاف ڪيو ويو آهي، جو هوم رول تحريڪ کي مسلمانن لاءِ نفع بخش قرار ڏئي چڪو هو.

'بلبل' مرحوم صاف بيان ڪيو آهي تہ هندن ۽ مسلمانن جا باهمي تعلقات نهايت خوشگوار ماحول ۾ گذري سگهن ٿا،

پر هندو زيادهہ اشتعال انگيز حرڪتون ڪري، مسلمانن ڪي برغلائن ٿا، ۽ ڪين سبز باغ ڏيکاري، پنهنجو آلہ ڪار بنائن ٿا. هندو، انگريز جي مايہ هيٺ، مسلمانن کي پنهنجو غلام رکڻ گهرن ٿا.

بلبل ان تي بحث ڪيو آهي تہ هندن ۽ مسلمانن جي وڌندڙ باهمي ڪشمڪش جو علاج اهو آهي تہ هندن ۽ مسلمانن جا مذهبي، سياسي ۽ تهذيبي حقوق ۽ مطالبا، جداگانہ نموني ۾ تسليم ڪيا وڃن ۽ چونڊون ڌار ڪرايون وڃن. جن صوبن ۾ مسلمانن جي ڪثرت آهي، انهن ۾ ڪين پراونشل آٽانامي ڏني وڃي.

'جام جم' جي ان تاريخي تحرير جي افاديت ۽ اهميت جي پيش نظر، ڪيترن سنڌي محققن، ان تحرير کي پاڪستان جي تشڪيل ۽ تعمير جي تاريخ ۾ اوليت جو شرف بخشيو آهي.

اها حقيقت بيشڪ درست آهي. 'بلبل' صاف طرح بيان ڪيو آهي. 'جام جم' جي ان نصب العين لاءِ مرحوم خادم لاڙڪاڻوي لکي ٿو:

"جام جم جو لکندڙ 'بلبل' پهريون شخص هو، جنهن پاڪستان جو عملي طرح پهريون قدم کنيو، پاڪستان لاءِ هيءَ گويا پهرين صدا هئي. ان وقت جا ليڊر رڳو جند سڌارن ملڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا هئا، تڏهن 'بلبل' جداگانہ قوميت جو آواز بلند ڪيو."
(تقريظ : 'ديوان بلبل' ص 54، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد)

اخبار نويسي

'بلبل' سنڌ جو پهريون صحافي آهي، جنهن صحافت

کي فني معراج تي پهچايو. ان سلسلي ۾ هيٺين اخبارن ۽ رسالن جو ايڊيٽر رهيو.

(1) رسالو جامع العلوم، سنڌ مدرسه ڪراچي. (2) ڪراچي گزيٽ ڪراچي. (3) 'خيرخواهه' هفتيوار لاڙڪاڻه. (4) 'مسافر' هفتيوار حيدرآباد. (5) 'الحق' هفتيوار سکر. (6) 'آفتاب' سکر.

انهن مان 'خيرخواهه' لاڙڪاڻه جو 4 سال ايڊيٽر رهيو ۽ آفتاب سنڌ سکر جو تا دم حيات. ازانسواءِ سيهڙ ۾ رهندي، ڪيترين اخبارن جي ايڊيٽريءَ جي آڇ ٿي، پر وطن کان ٻاهر رهي ڪم ڪرڻ لاءِ آماده نه ٿيو اهي اخبارون ۽ رسالا 19 صديءَ جي پوئين اڌ کان 1918ع تائين جي دور جون تاريخي يادگار آهن.

'جام جم' اج کان اڌ صدي اڳ جي تحرير آهي، ان ڪري ان جي تاريخي حيثيت، مواد جي افاديت ۽ خيالات جي اهميت کان انڪار ڪري نه ٿو سگهجي.

آفتاب سنڌ ۽ ان جا معاصر:

سنڌي اخبارن ۾ 'آفتاب سنڌ' کي به تاريخي حيثيت حاصل آهي، ڇاڪاڻ جو ان اخبار ذريعي، مرحوم بلبل نه فقط ان دور جي مسلمانن جي حقن جي حفاظت لاءِ قلمي محاذ کڙو ڪيو، پر ان سان گڏ، شگفته تحرير جو به بنياد وڌو، جنهن جو تتبع اڳتي هلي مرحوم مخلص ۽ شمس العلماء قليچ بيگ پارن بزوگن ڪيو.

بقول حافظ عبدالله 'بسمل':

"بلبل پهريون ئي اديب آهي، جنهن موجوده سليس نثر نويسيءَ جي طرز ايجاد ڪئي. درحقيقت شمس العلماء مرزا قليچ بيگ صاحب به هن طرز ۾، مرحوم بلبل جو ئي مقلد آهي.....سندس ايڊيٽريءَ ۾ جيڪي اخبارون

شايع ٿيون، انهن ۾ سنڌس پُرزور ۽ فصيح ۽ بليغ
نثر نويسيءَ جو داد ڏيڻو پوي ٿو. هن کان پوءِ سنڌ
۾ جيڪي به پرزور اخبار نويس ٿي گذريا آهن،
جهڙوڪ:- مسٽر عبدالوهاب ايڊيٽر مسافر يا مرحوم
شيخ محمد سليمان ايڊيٽر الحق يا مرحوم مخلص
ايڊيٽر الامين، سي سڀئي بلبل مرحوم جا مُقلد ۽
خوشه چين آهن."

(تقريظ 'ڪلام بلبل' سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد)

بسمل مرحوم جي راءِ جي مزيد تائيد، سنڌ جي جليل‌القدر
شاعر، اهل قلم ۽ ايڊيٽر مرحوم مخلص به 'ڪشڪول' رسالي ۾
ڪئي آهي. مخلص فرمائي ٿو:

"بلبل مرحوم سنڌ جي مسلمانن ۾ پهريون اخبار
نويس هو، پهريون شخص هو، جنهن صحافت جي ميدان ۾
شاعري ڪئي، ۽ هوئي هڪ صحافي هو جنهن پهريان پهريان
صحيح معنيٰ ۾ ايڊيٽري ڪئي ۽ موجوده سليس ۽
پر اثر ۽ رنگين مضمون نويسيءَ جو سڪو ڇمايو."

(ديوان بلبل: مقدمه ص 52 سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد)

ساوڻ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي مرحوم پنهنجي خود نوشت
سوانح حيات ۾ لکي ٿو:

"اهو محترم شخص سنڌ جو مشهور شاعر ۽ اهل قلم
'بلبل' هو، جنهن جي شعر ۽ فن جو شهرو سنڌ
جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهتل هو. سنڌس قلم جو زور
ضرب المثل هو. مرحوم بلبل جون دلچسپ تصنيفات
۽ اخبارون سنڌ ۾ پنهنجو سڪو ڄمائي چڪيون هيون
مرحوم 'بلبل'، پرگو ۽ بديه گو ظريف ۽ صاحب
ذوق سليم اديب ۽ انشاءپرداز ۽ صاحب ذوق سليم
شاعر هو. سنڌس قلم جون گلڪاريون آفتاب جي
صفحن تي ڏسڻ جهڙيون هونديون هيون. ظرافت

نگاريءَ جو ته استاد هو. سندس ڪلام دلچسپ ۽
دلڪش هوندو هو."

(مهراڻ سه ماهي 3-1963ع ص 211)

آفتاب سنڌ ۽ سندس فاضل ايڊيٽر رئيس شمس‌الدين 'بلبل' متعلق هن دور جو نامور مورخ ۽ محقق پير علي محمد راشدي، داد ۽ تحسين ڏيندي لکيو آهي:

"اوائل زماني ۾ ئي، آزاد خيال مسلمان طبقي "آفتاب سنڌ" جي نالي سان هڪ ٻي هفتيوار اخبار جاري ڪرائي هئي، جا منهنجي زماني تائين نيم مرده حالت ۾ ٽلڪندي ٿي رهي. پوين ڏينهن ۾ چڱو نالو ڪيو هئائين، مرحوم شمس‌الدين 'بلبل' ايڊيٽر هوس. 'بلبل' سنڌ اندر، اخبار نويسيءَ ۽ مذاقيه لٽريچر جو ڏاڍو آدم هو. مون کي سندس ديدار ڪڏهن به نصيب ڪونه ٿيو، پر سندس مضمونن ۽ نظمن جو پوريءَ دلچسپيءَ سان مطالعه ڪندو رهيس."

پير صاحب تسليم ڪيو آهي ته آفتاب سنڌ آزاد خيال مسلمانن جي پاران نڪتي ۽ بلبل سنڌي صحافت جو ڏاڍو آدم هو.

الحق

'آفتاب سنڌ' ۽ 'الحق' ٻئي اخبارون پاڻ ۾ لازم ۽ ملزوم هيون.

'الحق' اخبار جو بنياد امن سپائي خيال وارن، انگريز پسند ماڻهن جي باهمي تعاون سان وڌو ويو. ان جو ايڊيٽر شيخ محمد سليمان ٿيو. 'الحق' جي پاليسي هڪ طرف انگريزن جي ستائش ۽ ثنا تائين محدود هئي، ته ٻئي طرف

آزاد خيال ۽ جداگانہ سياسي مطالبن ڪندڙ مسلمان گروهہ جي خلاف هئي. ٽئين طرف، وشوتخوور ڪامورن جي مالي امداد تي ٽڪندي، ڪامورن جي بيجا خوشامد ۾ مبتلا هئي. 'الحق' جي مالي حيثيت ايتري تہ چڱي هئي، جو خيرپور رياست جي ڪن وزيرن پس منظر ۾ رهي، انگريز جي خوشنوديءَ حاصل ڪرڻ لاءِ، هزارن رپين جي امداد ڪئي. جيستائين، مرحوم شيخ محمد سليمان 'الحق' جو ايڊيٽر رهيو، تيستائين 'الحق' جي پاليسيءَ ۾ ڪوبہ ڦيرو نہ آيو. سندس وفات کان پوءِ، جڏهن سندس فرزند شيخ عبدالعزيز ايڊيٽر ٿيو، تڏهن 'الحق' جي پاليسي بہ بدلائي وئي. شيخ عبدالعزيز نہ فقط ڪامورا شاهيءَ جي خلاف احتجاج بلند ڪيو، پر ان سان گڏ انگريزن جي تعريف ۽ ستائش کان بہ 'الحق' کي بچائڻ ۾ ڪامياب ويو. شيخ عبدالعزيز جي وفات کان پوءِ سندس ننڍي ڀاءُ، شيخ عبدالحڪيم جي دور ۾، 'الحق' پنهنجي آزاد خياليءَ کان دور ٿي ويئي. ٿان جو هڪ رواجي چاروَرقي اخبار ٿائين وڃي پهتي، جا رڳو سرڪاري اشتهارن جي رحم ۽ ڪرم تي پئي ٽڪندي هئي.

'الحق' جي اجراء ۽ پاليسيءَ تي بحث ڪندي، پير علي محمد راشدي صاحب هن طرح بحث ڪيو آهي:

"مسلمانن مان شيخ سليمان الحق نالي هفتيوار پرچو جاري ڪيو، جنهن جي اجراء ۾ مسلمان ڪامورن ۽ خيرپور جي وزيرن جو هٿ هو. علي محمد خان دهلوي، جو بعد ۾ بمبئي ڪائونسل جو ناميارو پريزيڊنٽ بڻيو، 'الحق' جو پهريون ايڊيٽر ٿيو. 'الحق' ڪجهہ ڏينهن حيدرآباد مان نڪتي، ۽ پوءِ هميشهہ لاءِ منتقل ٿي سکر آئي."

'الحق' جي آخري دور متعلق، پير صاحب لکي ٿو:

"الحق ان کان پوءِ (شيخ عبدالعزيز بن سليمان) سندس ننڍي ڀاءُ ميان عبدالحڪيم مرحوم جي حوالي ٿي. پر جنهن زماني ۾ آءٌ سکر آيس، ان کان اڳ ئي سندس عمر طبعي پوري ٿي چڪي هئي ۽ فقط سرڪاري اشتهارن ڇاپڻ لاءِ پيئي پساهه کڻندي هئي. هفتي، پندرهين ڏينهن اشتهار آيا پرچو نڪتو، ورنه ڏيو پيلو. سون پاڻ ڪجهه وقت ان اخبار ۾ مضمون لکيا ۽ ڪوشش ڪيم ته منجهس دوباره ساهه ڦوڪيان، پر پرچي جي پاليسي هئي، ته وقت جي سرڪار جي ثنا خواني ڪجي، ۽ اشتهار وٺجن. انهن ڏينهن ۾ ڪافي سياسي سجاڳي به اچي چڪي هئي، تنهن ڪري اهڙي پرچي ڪي همتائڻ لاءِ پبلڪ تيار نه هئي."

(اهي ڏينهن، اهي شينهن 182–183)

"سنڌي" هفتيوار سکر

ان طرح "آفتاب سنڌ" سان مقابلي ۾، سکر ۾، ٻي مشهور اخبار هئي هفتيوار 'سنڌي'، جنهن جو ايڊيٽر مشهور آريه ۽ مهاسڀائي ويرو مل بيگراج هو.

ويرو مل بيگراج هڪ طرف آريه هو ۽ ٻئي طرف مهاسڀائي هو. هڪ طرف آريه سماج جي باني ۽ سوامي ديانند جي ڏومي پستڪ ستيارٿ پرڪاش کان متاثر ٿيو هو، ان ڪري هميشه اسلام ۽ پيغمبر اسلام تي گستاخانه ۽ غليظ حملا ڪندو هو. ٻئي طرف، سوامي شرڌانند جي تحريڪ 'شڌي ۽ سنگهٽن' جو ناميارو پرچارڪ هو. هن تحريڪ جو مقصد هو مسلمانن

کي شڌ ڪري، دوبارھ ھندو ڌرم ۾ آڻڻ، ۽ مسلمانن سان ٻاھمي ڪشيدگيءَ واري ھنگامي دور ۾، ساڻن ھشيار بند ٿي لڙڻ ۽ کين ناس ڪري ڇڏڻ. ٽئين طرف مھاسڀا جي صدر وير ساورڪر، ڊاڪٽر مونجي، لالھ لڇپتراءِ ۽ ڀائي پرمانند جھڙن متعصب ۽ دشمن اسلام ليڊرن جو شش تي چڙھيو ھو، جن جو مقصد ھو تھ مسلمانن کي يا تھ ناس ڪري ڇڏجي، يا کين ھندوستان مان ھڪالي ڪيدي ڇڏجي، ڇالاءِ تھ اھي مسلمان دشمن آھن.

ويرو مل بيگراج ۽ سندس 'سنڌي' اخبار لاءِ پير صاحب راشدي ھن طرح لکيو آھي:

"ويرو مل بيگراج جي سنڌي اخبار بنھھ ليڪا لتاڙيو بيٺي ھوندي ھئي. سندس نقطھ نگاھھ موجب ھندو ھر ڳالھھ ۾ حق تي ۽ مسلمان ھر معاملي ۾ ناحق تي ھئا. محض موقعي جي منتظر رھندي ھئي. موقعو آيو ۽ مسلمانن کي لتاڙڻ شروع ڪري ڏنائين. ويرو مل ھڪ موقعي تي، ھندو وڌوائن (بيوھھ عورتن) جي رھائش لاءِ "وڌوا گھر" کولرايو — خاص ھندو محلي ۾ ۽ خالص ھندو انتظام ھيٺ. مسلمانن کي تھ فقط ان رستي سان گھمڻ جي بھ اجازت ڪانھ ھئي. ڪجھھ عرصي بعد خبر ڪلي تھ ڪيترين وڌوائن کي اميدواري ٿي ويئي آھي! ھاڻي اھا بلا ڪري تھ ڪنھن تي؟ 'سنڌي' اخبار وڏين ھيڊنگن سان مضمون شايع ڪيو، جنھن جو ھي جملو مون کان اڄ تائين نھ وسريو آھي. "ڪن دشت دراچاري مسلن ابھم ڪنياڻن جو ڌرم ڀرشٽ ڪري ڇڏيو آھي!" "ابھم ڪنياڻن جو ڌرم ڀرشٽ" جنھن بھ ڪيو،

تنهن کي ڦيٽو، مار اچي پئي مسلن تي! اهي هونديون
هيڙن ڪرامتون، ان اخبار جون."
(اهي ڏينهن، اهي شينهن ص 185-186)
جڏهن ته 'آفتاب سنڌ' به سکر مان نڪرندي هئي،
تنهنڪري لازمي طور، 'بلبل' مرحوم، اهڙين اشتعال انگيز ۽
امن سوز حرڪتن تي تمام سختيءَ سان لکندو هو. سندس
سخت گير قلم جا جوهر جام جم ۾ موجود آهن.
'جام جم' ۾ گڏ ڪيل ايڊيٽوريل، جڏهن ته محض دفاع
۾ لکيا ويا هئا، تڏهن انهن جي اسلوب ۾ ڪجهه سختي ۽ تلخي
محسوس ٿئي ٿي. پر هندو اخبارن جي اشتعال انگيزيءَ ۽
سخت ڪلاميءَ جي مقابلي ۾، بلبل مرحوم، ڪٿي به اخلاق
جي دامن کي نه ڇڏيو آهي. دشنام طرازيءَ ۽ بهتان سازيءَ
جي طوفان ۾ به هميشه احتياط ۽ اعتدال تي رهندو آيو آهي.
ان ئي دور ۾ آفتاب سنڌ بيڪ وقت 'الحق' سکر،
'الامين' حيدرآباد، 'سنڌي' سکر، 'سنڌواسي' ڪراچي ۽
'هندواسي' ڪراچيءَ جي تحريرن جو جائزو ورتو آهي، ۽
انهن جي دل آزار تحريرن جو رد، نهايت معقول ۽ وزندار
ڏيندو آيو آهي.
'سنڌواسي' اخبار ته هفتيوار چوپڙيون به شايع ڪندي
هئي، ۽ انهن ۾ هڪ نه ٻئي مسئلي تي ڇڪتاڻ جاري رکيون
ايندي هئي، جنهن جي تائيد ۾ "سنڌي" سکر ۾، ويرو مل
بيگراج، حد کان وڌيڪ زهر افشاني ڪندو هو.
ان طرح هوم رول تحريڪ جي تائيد ۾، غلام محمد خان
ڀرڳڙيءَ جي اخبار 'الامين' حيدرآباد به 'سنڌي' سکر ۽ 'سنڌواسي'،
۽ 'هندواسيءَ' جي هم نوا بنجي چڪي هئي. مسلمانن لاءِ 'نه
جاءِ ماندن نه پائي رفتن' وارو معاملو هو. ان دور ۾ هڪ
'بلبل' مرحوم ئي هو، جنهن ڪنهن به مصلحت ۽ مصالحت

کي نہ ڏنو ۽ ڪٿي ڪٿي قلم کان تلوار جو ڪم ورتي وڃي مٿي چڙهيو.

ان دور متعلق هوم رول جا جيڪي اثرات پيدا ٿيا، تن متعلق رئيس ضياءالدين ”ضيا“ مرحوم لکي ٿو:

”ان زماني ۾ سڀ کان وڏو خطرو نئين روشنيءَ ۽ فيشن جي وبا جو هو. اسان کي برغلايو پئي ويو تہ قدامت پرستي ڇڏيو، پراڻي لڪير جا فقير نہ ٿيو، چالاڪيءَ ۾ جهاتي نہ وجهو، پرنيچرل رول اختيار ڪيو. هن هوا جو اثر هندو قوم جلد قبول ڪيو ۽ انهيءَ جا ان وقت جا ليڊر مسٽر ويرو مل بيگراج آريہ ايڊيٽر ’سنڌي‘ اخبار سکر ۽ مسٽر هرچند راءِ وشنداس وڪيل پارا هئا، جن هوم رول تحريڪ جي آڙ ۾، مسلمانن جي شيرازه بنديءَ کي ٽوڙڻ لاءِ وڏي ساز سامان سان تياري ڪئي ۽ غلام محمد خان پرڳڙيءَ جهڙي روشن دماغ ۽ اثر واري ماڻهوءَ کي بہ پاڻ ڏي ڇڪي ورتائون ۽ ان جي حمايت حاصل ڪيائون.“

(مقدمہ ديوان ’بلبل‘ ص 37 سنڌي ادبي بورڊ)

’بلبل‘ جو اهو ڪردار نہ فقط هڪ غيور مسلمان جو ڪردار آهي، پر ان سان گڏ هڪ محب وطن ۽ امن پسند جو پڻ ڪردار آهي، جنهن بار بار هندن کي سمجهايو تہ هو مسلمانن جي مذهب ۽ تهذيب، دين ۽ پيغمبر تي حملا نہ ڪن. مسلمانن جي دل آزاري نہ ڪن، مسلمانن جي پاڪ ڪتابن تي حملا نہ ڪن، مسلمانن جي واجبي حقن کان انڪار نہ ڪن، مسلمانن کي اتحاد ۽ هوم رول جي آڙ ۾ پنهنجو غلام نہ بنائن. مسلمانن کي بہ زندهہ رهڻ جو حق ڏنو وڃي ۽ سنڌن سياسي حقن جي حفاظت ڪئي وڃي.

باوجود ايتري منت ۽ سماجت جي به، هندو اخبارن تلخ ڪلاميءَ ۽ دشنام طرازيءَ کان ڪناره ڪشي اختيار ڪرڻ تي آمادگي نه ڪئي ۽ جنهن پوءِ ڏئين هندو مسلم ڪشيدگي وڌندي رهي.

ان دور جي هندن جي تشدد ۽ اره زورائيءَ، دشنام طرازيءَ ۽ الزام تراشيءَ مان جو تلخ ماحول پيدا ٿيو، ان لاءِ پير علي محمد راشدي صاحب لکي ٿو:

”هندو اخبارن ۾ ڇاپيڻي هن ڳالهه تي لڳي پيئي هوندي هئي، ته منجهائن ڪهڙو پرچو ڏو مسلمانن تي وڌيڪ حملو ڪري، ۽ ڪهڙي پرچي خلاف مسلمان اخبارون ڏيون وڌيڪ هاءِ گهوڙا ڪن. حقيقت ۾ ڪي ڏسبو ته هئي فقط ڪن هندن جي سمجهه جي غلطي. انهن طريقن اختيار ڪرڻ سان، هندو مسلم اختلاف جي جا باهه دکارايائون، تنهن جي پهرين خوراڪ خود پاڻ ٿي ويا. پر اوائلي مستيءَ جي ڏينهن ۾ ڪين ڪير سمجهائي ۽ ڪير باز آڻي ٿي سگهيو؟ انڌ جي گهوڙي تي سوار هئا.“
(اهي ڏينهن، اهي شينهن ص 187)

شيواجي

ان دور ۾ هندو ڀائرن جي سخت ڪلامي جنهن حد تي پهتي هئي، ان جا مثال ته ’سنڌي‘ سکر ۽ سنڌواسي ۽ هندواسي حيدرآباد ۾ موجود آهن.

’جام جم‘ ۾ شيواجيءَ جي پوڄا ۽ سنگهٽن ۽ شڌيءَ وارن ڀارن لکيل تحريرن ڏانهن به اشارا ڪيا ويا آهن، جي شيواجي نمبر، سنڌيءَ، سکر ۾ موجود آهن، ۽ پوءِ اهي ڪتابي صورت ۾ پڻ شايع ڪيا ويا.

ظاهر آهي ته 'شيواجي' کو انگريزن جي مقابلي ۾ ڪونه وڙهيو هو. ان جو مقابلو مغلن سان ٿيو هو، جي مسلمان هئا. هتي جي هندو اخبارن خاص طرح سان مسلمانن جي دل آزاريءَ لاءِ شيواجي نمبر ڪڍيا ۽ انهن جي آڙ ۾ مسلمانن تي حملا ڪيا.

مهاسڀا جي صدر وير ساورڪر جو شيواجيءَ متعلق هيٺيون گيت، خاص طرح سان توجهه جي قابل آهي.

آريه نچيا ديشا، وير مليڇا گهالا،
آلا آلا، ساوڌهو شيو ڀوپالا،
مد گدتا، ڀوماتا، دي تج هانڪيلا،
ڪروڙراو ڀيدن، تو هرديه نه ڪانگيلا،
جئي ديو، جئي ديو، ديوشو رايا، جئي شورايا،
يا يا اننيه، شرڻ آريا، تارايا.

ترجمو: شيواجي مهراج! هن آريه ديش تي ملڇين (ڌارين يعني مسلمانن ڏانهن اشارو) جو حملو ٿي رهيو آهي! انهيءَ ڪري، توهان هت جلد اچو. ان طرح ٻين شعرن ۾ به اهڙو ئي رنگ آهي.

(آدرش ساهتيه منڊل ص 104 حيدرآباد)

شڌي ۽ سنگهٽن جي تحريڪن ڏانهن به جام جم ۾ اشارا آيل آهن. ان متعلق سنڌي اخبارن ڇا ڇا نه چيو؟ سنڌ جي هندو پرچارڪن ڪيڙيون ڪهڙيون تحريرون لکيون ۽ ڪئن قدم قدم تي مسلمانن جي جذبات کي ڪچليندا رهيا، ان جو هڪ مثال هن ريت آهي.

هندو مهاسڀا جي صدر، ڀائي پرمانند، هندو مسلم مسئلي تي سوامي ديانند، باني آريه سماج جي خيالات جي تجزيه پيش ڪندي لکي ٿو:

"سوامي ديانند انهيءَ سوال کي مذهبي رنگ ۾ ڏنو. در حقيقت اهو آهي به مذهبي معاملو! هندستان ۾ جن مسلمان حملي ڪندڙن جا حملا ٿيا، انهن مان ڪيترن هندستان ۾ پنهنجو راڄ قائم ڪيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ، انهيءَ "وديشي راڄ" جي خلاف، ديش ڀڳتيءَ جو هڪ ڀاءُ پيدا ٿيو) جنهن انهيءَ جو انت آڻي ڇڏيو. اسلام جو ڪاريه راڄنيتي ڪيتر ۾ ڪيو، تنهن جو نه مرهٽن ۽ سکن انت آندو. ان مان ڳڌو ڳڌ، هندو مسلم معاملي جي، بحيثيت پوليٽڪل سوال جي خاتمو ٿي وڃي ها، جيڪڏهن مسلمان حملي ڪندڙ 'اسلام' ڦهلائڻ پنهنجو فرض نه سمجهن ها! انهيءَ "وديشي مذهب" (ڌارئين مذهب) جي ڦهلاءُ ڪري، اهو به نتيجو نڪتو جو اڄ هندو مسلم سوال گنڀير روپ ۾ اسان جي اڳيان موجود آهي."

(منهنجي جيون ڪهاڻي: ڀائي پرمانند ص 305)

اهڙن غلط ۽ جذبات انگيز خيالن جي اشاعت ٿي، هندن جون سموريون اخبارون، اصل سندرو ٻڌيون بيٺيون هيون، جن جي جواب ۾، آفتاب سنڌ ئي حوصلي ۽ دليل سان قلم کنيو، جنهن جا ڪجهه مثال، 'جام جم' ۾ موجود آهن. مرحوم ضياءَ لکي ٿو:

"ان هندو مهاسڀائي ذهنيت وارن ليڊرن، ڪوڙي بد زبان آريه ڪارڪنن، هندو اخبارن ۽ ايڊيٽرن، ڪوڙي هندو نواز ساده لوح مسلمان ليڊرن جو مرحوم 'بلبل' نهايت سختيءَ سان مقابلو ڪيو، سندن سيني

حرڪتن ۽ برڪتن جي قلعي ڪوليندو، ڪين بي نقاب
ڪندو ويو."
(مقدمه ديوان بلبل ص 37 سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد)

بلبل تي مقدمو

مرحوم 'بلبل' جي دفاع ۾ تحريري انداز تـي هندو مشتعل ٿـي، مٿس مقدمي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا. ان سلسلي ۾، ڪافي چندو ڪٺو ڪيو ويو، ۽ مٿس "هندو قوم تي حملي ڪرڻ ۽ سندن خلاف مسلمانن کي پڙڪائڻ" جي جـرم ۾ (153 قلم اپڪ) هيٺ مقدمو داخل ڪيو ويو. مقدمي ۾ بلبل پاران اول ريمنڊ وڪيل ٿيو، پر پوءِ هندن جي اخبارن ۾ سندس خلاف اشتعال انگيز تحريرون آيون ۽ مٿس ٻئي قسم جو به ڪافي زوربار آندو ويو، ان ڪري هندن جي رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ، هن 'بلبل' تي زور آندو ته هو هندن سان ناهه ڪري. 'بلبل' جي غيور طبيعت ان کي گوارا نه ڪيو ۽ مرحوم سر غلام حسين (سابق گورنر سنڌ) قومي غيرت وچان، فيءَ ڪان سواءِ، سندس وڪالت ڪئي. 'بلبل' جـي دليلن، هندن جي موقف کي غلط ثابت ڪيو. فاضل جج مسٽر سڏنڊس ڪيس با عزت آزاد ڪري، فريادي ڌر تي چندا وڌا ۽ فتوي ۾ لکيو:

"هندن برابر خراب روش اختيار ڪئي هئي، ۽ 'بلبل' جو ڪجهه به اظهار خيال ڪيو آهي، ان ۾ هـو حق به جانب آهي. اها حقيقت آهي ته سنڌ جـا هندو، بنگال جي فسادين لاءِ بمن ٺاهڻ واسطي چندو ڪري رهيا آهن."

(مقدمه 'ديوان بلبل'، از ضياالدين 'ضيا' مرحوم
ڇاپل سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد)

ان فتوي کي، حيدرآباد ۾ وڏو جلوس نڪتو ۽ سنڌ جي سڀني وڏن شهرن ۾ جلوس ۽ جلسا ڪيا ويا. ان کان پوءِ هندو مهاسڀا ۽ آريه سماج وارن جو دماغ ڪجهه ٺڪاڻي لڳو، ۽ شڪست خوردهه ٿي، ڪنهن ٻئي محاذ جي تلاش ۾ رهيا، 'بلبل' ۽ سندس هم ڪار گروهه جي سياسي بصيرت ۽ خدمت جو هر هنڌ خير مقدم ڪيو ويو.

هندو مسلم ڪشيدگيءَ جو پس منظر

’جام جم‘ ۾ ’بلبل‘ مرحوم، هندو مسلم ڪشيدگيءَ جي پس منظر بيان ڪندي، اهڙا دلدوز ۽ رقت انگيز واقعا بيان ڪيا آهن، جن جي پڙهڻ سان، لونءَ لونءَ ڪانڊارجي وڃي ٿي. هندن پاران مسلمانن تي هٿيار بند ٿي حملو ڪرڻ، مسجدون ڊاهڻ، قرلٽ ڪرڻ، فساد مچائڻ، ڪا پراڻي روايت آهي، جنهن کي تاريخ اڄ تائين محفوظ رکيون آئي آهي. اهڙن واقعن کي بيان ڪرڻ کان پوءِ ’بلبل‘ سوال اٿاريو آهي ته، انهن صورتن جي هوندي، ’هندو مسلم اتحاد‘ ۽ ’هوم رول‘ جا معنيٰ ٿا رکن؟

بهرحال، ان دور جي ڪشيدگيءَ ۽ هنگامه خيز واقعات کي سمجهڻ جي سلسلي ۾، ’بلبل‘ اپيل ڪئي آهي ته هندو ذهنيت‘ جي تنگ نظريءَ ۽ تنگ خياليءَ کي مطالعو ڪرڻ گهرجي.

ان سلسلي ۾ محقق عالمن جو ڪجهه بحث ڪيو آهي، ان جا ٿورا ٿورا مختصر اقتباس، ان دور کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد ڏيندا، جن جي روشنيءَ ۾ ’جام جم‘ جي دانهن ۽ رڙين جو ڪو سبب ۽ دليل ملي سگهندو.

تاريخي پس منظر:

برصغير هند و پاڪ جي تاريخ جا گذريل هڪ هزار سال مطالعو ڪبا ته پوءِ معلوم ٿيندو ته غالباً سڀ کان وڌيڪ

اهم پهلو، هندو مسلم ڪشمڪش آهي. هر دور ۾، مسلم فڪر، مسلم سياست، مسلم تهذيب ۽ تمدن، مسلم ثقافت ۽ خود دين اسلام سان، هندو ذهن جي ڪشمڪش نظر ايندي.

نئون نسل، جو تاريخ کان اڻ ڄاڻ آهي، اهو شايد ان تاريخي شعور جو علم نه رکندو هجي، ليڪن ڳالهه اهائي آهي ته اها ذهني ڪشمڪش اڄ تائين موجود آهي، ڇالاءِ ته ان جو بنياد تاريخ جي هڪ هزار سالن واري دور سان وابسته آهي.

حقيقت اها آهي ته هزار سالہ تاريخ ۾ 'اسلام' گويا هندو ڌرم ۽ هندو تهذيب لاءِ هڪ چئلنج ڪري تصور ڪيو ويو آهي، جلد باز ۽ جذباتي، متعصب ۽ ڪم علم ماڻهن، ڪڏهن به اسلام جي اصلاحي ۽ اخلاقي، امن پسند ۽ انسانيت نواز تصور حيات کي مطالعه نه ڪيو آهي، نه ڪو اهڙن ماڻهن اسلام جي انقلاب متعلق پنهنجن مشهور عالمن، راڌا ڪرشنن جي "فلسفه هند" يا ڊاڪٽر تاراچند جي "اسلام جو هند تي اثر" مطالعه ڪيو آهي، نه ڪو جواهرلال نهرو جهڙي شهره آفاق شخصيت جي تحريرن کي مطالعه ڪيو آهي، جن صاف صاف ٻڌايو آهي ته 'اسلام' هندوستان لاءِ امن ۽ ايمان، توحيد ۽ وحدت، محبت ۽ اخوت جو نصب العين آندو آهي.

جواهر لعل نهرو لکي ٿو:

"اسلام جو اچڻ، هندوستان جي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿو 'اسلام' هندو سماج جي سمني خرابين جي اصلاح ڪئي، يعني فحاشي، عرياني، بت پرستي مظاهر پرستي، ذات پات جي تفريق، ڇوت ڇات، ترڪ دنيا ۽ خلوت گزينيءَ جي پاڙ پٽي ڇڏي. 'اسلام' جي اخوت جي نظريي ۽ مسلمانن جي عملي مساوات، هندن جي ذهن ۽ عقيدي تي ڏاڍو اثر ڪيو، خصوصاً اهي ماڻهو، جي هندو سماج ۾ برابريءَ ۽ برادريءَ

جي حقن کان محروم هئا، اهي ڏاڍا متاثر ٿيا ۽ لکن جي تعداد ۾ 'اسلام' ۾ آيا."
(تلاش هند ص 525-526)

ساڳيو پنڊت نهرو فرمائي ٿو:
"هندوستان ته ڇا، پوري انساني دنيا ۾، 'اسلام' پاڻ سان نوان خيال ۽ نوان طريقا آندا، جن انسانيت جي زوال پذير معاشري کي متاثر ڪيو. عقيدن، اخلاق، اصول حيات ۽ هيئت اجتمائي ۾ پيدا ٿيل اسلامي انقلاب، نهايت ديرپا به آهي ۽ اثر انگيز به آهي. 'اسلام' عوام جي ذهني افق ۾ وسعت پيدا ڪئي."
(تلاش هند ص 528)

ان طرح اين. ايس. مهتا فرمائي ٿو:
"اسلام دنيا ۾ نوراني مشعل جي صورت ۾ نمودار ٿيو. جنهن پراڻي زماني ۾، جڏهن پراڻيون تهذيبون زوال پذير بنجي چڪيون هيون، ۽ پاڪيزه مقصد، محض ظني عقيدا بنجي چڪا هئا، تڏهن 'اسلام' جي نوراني مشعل، زندگيءَ ۾ ڇانيل اونداهين کي پاش پاش ڪري ڇڏيو. ٻين ملڪن وانگر، خود هندوستان جي خيالات جي دنيا ۾ 'اسلام' جو دائرو وسيع ٿيو. بيشڪ اسلامي برادري ۽ برابري هڪ روحاني نظام تي مشتمل آهي، جنهن کي توحيد ۽ مساوات جي مشترڪ عقيدي وڌيڪ مفيد ۽ اثر انگيز بنايو آهي."
(هندي تهذيب اور اسلام ص 317)

اهڙن عالمن جي اعتراف هوندي به، جلد باز ماڻهن، اسلام ۽ ان جي تعليم کي هندو ڌرم لاءِ چئلنج قرار ڏنو، خاص طرح

مان آريہ سماج ۽ هندو سهاسيا پاران زهر افشاني ڪندي جو ڪجهہ لکيو ويو، ان جو اثر هندو ذهن تان ڪڏهن بہ لهي نہ سگهيو آهي.

هندو مذهب هڪ سامراجي سماج آهي، ۽ ان جو 'مزاج منڍ کان سامراجي ۽ تشدد آميز رهندو آيو آهي.' ان ڪري هو ڪنهن بہ ٻئي مذهب ۽ قوم کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ناهي. ان طرح اهو آرين سلسلو، جو ان ڌرم جو علمبردار آهي، اهو بہ تاريخي طور تي استبداد ۽ تشدد واري ذهنيت جو علمبردار آهي. آرين، هت ايندي شرط، اول اول سنڌ جي تهذيب ۽ ان جي مرڪز 'موهن جي دڙي' کي تباهہ ڪري ڇڏيو ۽ ان سان گڏ وادي سنڌو جي قديم باشندن دراوڙن کي ماري، ناس ڪري، ڏکڻ هندوستان ڏانهن هڪالي ڇڏيو. انهن جي سرسبز وادين تي زوريءَ تسلط قائم ڪيو. ان کان پوء، اگهتي هلي، ذات پات جو اهڙو دستور قائم ڪيو، جنهن ۾ حاڪميت ۽ بالادستيءَ جا سڀ پهلو، فقط پاڻ لاءِ مستقل ڪري ڇڏيائون. اڳتي هلي، آريہ ۽ اڻ آريہ جو فرق وچ ۾ آڻي، شودرن ۽ اڇوتن کي نيچ ۽ دشٽ سڏي، انهن کي زندگيءَ جي هر پهلوءَ مان خارج ڪري ڇڏيائون ۽ ان سلسلي ۾ ڪروڙن ماڻهن کي ماري ناس ڪيائون.

ان حاڪميت مان برهمزم جو نظام ٺهيو، جنهن پنهنجي پوترتائيءَ ۽ برتريءَ کي قائم رکي، باقي پوري انسان ذات کي شودر ۽ نيچ قرار ڏنو ۽ ڪروڙين ماڻهو ڀيل، مينگهواڙ ۽ اڇوت قرار ڏنا ويا.

'برهمڻ' جي تسلط ۽ استبداد جي اصلاح لاءِ ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم رد عمل ۾ پيدا ٿيا، پر جنهن بيدرديءَ سان، انهن کي هندن ڪچلي ڇڏيو، ان جو مثال انساني تاريخ ۾ ملي نہ ٿو سگهي. اصل ۾ ٻڌ ڌرم، اخوت ۽ مساوات، برابري ۽ برادري

جو پيغام هو، جنهن کي 'برهمڻن' پاڻ لاءِ چئلنج قرار ڏنو.
نتيجو اهو نڪتو جو 'ٻڌمت' پنهنجي پيدائشي وطن مان خارج
ٿي، وڃي چين ۽ برما ۾ سر لڪايو!

محققن ان آريائي برهمنزم کي، هڪ 'اژدها' سڏيو آهي، جنهن بر صغير هند و پاڪ ۾ پنجن هزارن سالن کان وٺي، معصوم انسانن کي پٺي ڏنگيو آهي.

بقول مورخ ڊوبل: "برهمنزم هڪ سمنڊ آهي، جنهن ۾ جا به چيز وئي، سا ڇٽي!" ان طرح جواهر لال نهرو جي قول موجب: "هندو ڌرم جا هزار جذب ڪندڙ پهلو آهن."

پر جڏهن اڳتي هلي ان نظام جي اڳيان 'اسلام' آيو، تڏهن هندو ذهنيت کي اهڙو حريف مليو، جنهن جو مخصوص نظام حيات هو، مخصوص آدرشي پيغام هو، جنهن ۾ انقلاب ۽ حرڪت، اصلاح ۽ اخلاق جو حرڪت پذير ۽ ترقي پسند نصب العين هو، تنهن ڪري، ان کي اها 'اژدها' نڪو ڳهي سگهي، ۽ نه ڪو اهو سمنڊ ڪيس ٻوڙي سگهيو.

'برهمنزم' جي سامراجيت ۽ استبداد لاءِ، اسلام جي اخوت ۽ وحدت واري تعليم 'موسوي عصا' ٿي سامهون آئي، جنهن برهمنزم جي اژدها کي ڪچلي ڇڏيو.

'برهمنزم' مان گرونانڪ، چيتن ۽ ڪبير جهڙا هزارين باغي ۽ مصلح پيدا ٿيا، جن توحيد ۽ وحدت الوجود، وحدت فڪر ۽ وحدت عمل جي تبليغ ڪري 'برهمنزم' کي جهوري وڌو.

اهو سڀ 'اسلام' جي برڪت مان ٿيو. ان هوندي به اسلام کي پاڻ ۾ ڳهڻ ۽ جذب ڪرڻ لاءِ 'برهمنزم' ڪيئي جتن ڪيا، جي ڪامياب نه ٿي سگهيا. مسلمانن کي اڳتي هلي مليڇ ۽ دشٽ پڻ سڏيو ويو، وديشيءَ جو الزام رکيو ويو، تاهم اٺ سو سال مسلمان حاڪم به رهيو ۽ زندهه به

رهيو، تان جو صوفيائي ڪرام جي تبليغ سان ڪروڙين هندو اسلام ۾ آيا. اج بر صغير هند و پاڪ ۾، ويهن ڪروڙن کان مٿي مسلمان آهن، جي سڀ جا سڀ ٻاهران آيل ناهن.

سياسي پس منظر:

هندو ذهنيت ۽ برهمزم جي سياست جو سارو دارومدار، انهن جي وڏي سياسي مفڪر ڪوٽليا جي فڪر تي آهي. ڪوٽليا ٽي سو سال مسيح عليه السلام کان اڳ جو آهي، ۽ هو چندر گپت جو وزير هو. سندس سياسي اصول ميڪاولي مڪر ۽ فريب کان به وڌيڪ سخت آهن.

ڪوٽليا جا اصول:

ڪوٽليا لفظ جي معنيٰ ٿي آهي 'مڪار'. ان جو اصل نالو هو پنڊت چاڻڪيه..... سندس عيارانه ۽ مڪارانه تصنيف جو نالو آهي "اَرٿ شاشتر". ان ۾ چند اصول ٻڌايا ويا آهن، جن تي برهمزم جي تشڪيل ٿي آهي.

(1) منهنجي گروهه جو اپديش آهي ته صلح وارو اهو معاهدو، جو قسم تي ۽ ديانتدارانه طور ڪيو وڃي، ان ڪي به ٽوڙڻ ۾ ڪو گناهه ناهي! مطلب هٿ ايندي، ٽوڙي ڇڏجي.

(2) نيچ ذات مليڇن، اڇوتن ۽ شودرن کي ناس ڪري ڇڏجي.

(3) ڪمزور حاڪم جي ڪمزوريءَ سان فائدو وٺي، سندس ملڪ ۾ فساد ڪرائي، کيس ناس ڪري ڇڏجي.

(4) اقتدار جي هوس کي ڪڏهن به ٿڌو نه ڪجي، هميشه گرم رکجي.

(5) اقتدار جي حاصل ڪرڻ ۾ ڪوڙ، ظلم، دغا ۽ فريب سڀ جائز آهن.

(6) هيٺين تي ظاهري طور هٿ وکجي، پر وجهه وٺي ڪيس ناس ڪجي.

(7) همسايه قومن ۽ ملڪن کي هميشه 'دشمن' تصور ڪرڻ گهرجي.

(8) غير هم سايه ملڪن سان ناتا وڌائي، هم سايه ملڪن کي هميشه ڏٻل ۽ هيسيل رکڻ گهرجي.

(9) 'امن' ۽ 'صلح' ٻئي بي معنيٰ لفظ آهن، نه سمجهڻ گهرجن، چاهي ساري دنيا اوهان کي مجبور ڪري.

(10) پنهنجي ڌرم ۽ پنهنجي نسل کان سواءِ، باقي سڀ ڌرم ۽ نسل ناس ڪري ڇڏجن. انهن کي وڌڻ ۽ ويجهڻ نه ڏيڻ گهرجي.

اهو آهي چاڻڪيه ڪوٽليا جو اپديش، جنهن هزارن سالن کان بر صغير هند و پاڪ جي غير برهمن قومن کي ناس ڪيو آهي.

اهي ئي اصول آهن، جن پراچين ڀارت ۾، ڪشش و خون جون نديون وهائي ڇڏيون، اهوئي فلسفه زندگي آهي، جو هزارن سالن کان لاڳيتو هلندو آيو آهي. ان ئي ماحول ۾ مسلمانن هڪ هزار سال حڪومت ڪئي. اهوئي فلسفه حيات آهي، جو اڄ تائين 'هندو ذهنيت' جو پراچين ورثو ڪري ڇيو وڃي ٿو.

برهمنزم جا "چار ورڻ":

'برهمنزم' جا چار ورڻ، پڻ انسان ذات لاءِ هڪ لعنت آهن، جن ۾ چيو ويو آهي ته 'برهمن' خالص برهما جي مک مان پيدا ٿيل آهن، ان ڪري مذهبي، ڌرمي ۽ سياسي اقتدار جا مالڪ فقط برهمڻ ئي آهن.

تاريخ ٻڌائي ٿي ته پراچين هند ۾، راجائن ۽ مهاراجائن وٽ پرڌان منتري 'برهمڻ' ئي هئا. انهن 'برهمن' وزيرن جي

مڪر ۽ فريب جو ادني ثبوت راجا ڇچ مهاراج آهي، جنهن مڪر ۽ فريب، ويچار ۽ چرب زبانيءَ سان، سنڌ جي مقامي راجا کي ختم ڪرايو ۽ سنڌ جي تخت ۽ تاج کي پنهنجي اقتدار ۾ آندو. اهوئي ڇچ آهي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر تاراچند جهڙو محقق لکي ٿو:

”ڇچ هڪ مڪار هو، هن عام رعايا کي ستايو. پڌ ڌوم وارن کي پيرين ۽ سٽي اگهاڙي هلڻ جو حڪم ڪيائين، نيچ ۽ اڇوت قومن کي برباد ڪيائين“
(اسلام جو هند تي اثر، ’سنڌ‘، باب 3)

برهمڻن جا حق ۽ حڪم:

رگ ويد منڊل، سوڪت 109، منتر 6، 7 ۾ آهي.

(1) اگر ڪنهن عورت جا اڳ ڏهه ”غير برهمڻ“ خاوند موجود هجن ۽ ڪو ’برهمڻ‘ سندس هٿ جهلي، ته پوءِ اهوئي سندس خاوند ٿيو، ڇو ته برهمن ئي عورتن جا مالڪ ۽ خاوند آهن، ۽ نه ڪتري ۽ ويش!

(2) برهمڻ کي ڪنهن به ڏوهه ۾، موت جي سزا نه ٿي ڏئي سگهجي!

(3) ڪنهن شودر ۽ اڇوت جي ڪنن تي اگر پل چوڪ ڪان ’ويد‘ جي واڻي اچي، ته پوءِ سندس ڪنن ۾ شيهو ڳاري وڌو وڃي.

(4) شودر ۽ اڇوت جي پيدائش جو غرض برهمڻ جي غلاميءَ لاءِ آهي.

(5) شودر، مال جمع نه ڪري، پر جي گڏ ڪري ته برهمڻ کي اجازت آهي ته کانئس کسي وٺي.

(6) شودر جو جيڪو عضوو، برهمڻ جي بي عزتيءَ جو سبب بڻجي، ان کي ڪاٽي ڇڏڻ گهرجي.

(7) اگر اڇوت، برهمڻ تي تڪ آڇلائي ته پوءِ سندس هٿي ڇپ ڪاٽي ڇڏجن.

(8) اگر ڪنهن اڇوت شودر جو 'ڇانو' برهمڻ تي پوي، ته پوءِ سندس لاءِ موت جي سزا واجب آهي.

(9) اڇوت 'ويد' جي منتر کي اچاري، ته پوءِ سندس زبان وڍڻ گهرجي.

ڇا هنن حڪمن جي موجودگيءَ ۾ هندو ذهنيت ۽ برهمنزم تي ڪو وڌيڪ تشريحي بحث ڪري سگهجي ٿو؟

اهي ئي عناصر ۽ اصول آهن، جن مان برهمنزم جي ذهنيت ٺهي آهي، ۽ تاريخي طور تي اهي ئي عناصر ۽ اصول، هزار سالن تائين 'مسلمانن' سان وڙهندا آيا آهن.

ارادا:

آن ئي ذهنيت جي پيداوار آهي ساري دنيا تي هندو حڪومت! ديانند سرسوتي چيو: "ڪعبي تي 'اوم' جو جهنڊو چاڙهيندا سون." مسلمان هندوستان مان لڏي عرب ڏانهن هليا وڃن مسلمانن کي شڌي ڪري، هندو ڌرم ۾ آندو وڃي. ان طرح جديد هندو ذهن جو معمار گروگولوا پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو:

"اسان وري به چئون ٿا، ته هندوستان ۾، جا هندن جي سر زمين آهي، جتي هندو قوم رهي ٿي، ۽ صرف اهائي قوم رهي سگهندي." (ص 52)

"ان نقطه انداز سان، جنهن جي تائيد قومن جي تجربه مان ٿي آهي، هندوستان ۾ رهندڙ غير هندو تهذيب ۽ هندي زبان اختيار ڪرڻ گهرجي، انهن کي هندو

ڌرم جي تقدس کي مڃڻ گهرجي. انهن کي پنهنجي ذهن ۾، هندو نسل ۽ تمدن جي عظمت کان سواءِ، ڪنهن به ٻئي خيال کي نه آڻڻ گهرجي. هڪ جملي ۾ کين ٻيروني ۽ وديشي اثر کان بلڪل پاڪ هئڻ گهرجي. ورنه هت کين ڪلي طور، هندو قوم جو غلام ٿي رهڻو پوندو، نه ڪه ڪنهن به شيء جو مطالبو ڪري سگهندا. نه ڪو ڪنهن حق جي تحفظ جا مستحق ٿيندا. ڪنهن به ترجيحي سلوڪ جو ته سوال ئي نه ٿو اٿي سگهي. شهريت جي حقن جو ته انهن لاءِ ڪو جواز ئي نه ٿو اٿي سگهي."
(ص 55-56)

لاله هرديال جو ارشاد:

فرمائي ٿو:

"مان چوان ٿو ته هندو نسل جو مستقبل چئن ٿنڀن تي آهي: (1) هندو سنگهٽن (تنظيم) (2) هندو راڄ (3) مسلمانن جي شڌي (4) افغانستان جي فتح. جيستائين هندو اهو سڀڪجهه حاصل نه ڪندا، تيستائين اسان جو اينڌڙ نسل هميشه خطرن ۾ گهيريل ۾ هوندو."
(لاله هرديال جي تقرير مطبوعه تيج، 20 جون 1924ع)

انهن چند مثالن مان واضح آهي ته آزاديءَ جي تحريڪن هلائيندي، ڪن جلد باز ۽ اشتعال انگيز هندو ليڊرن جو خيال ڇا هو. جنهن جي رد عمل ۾ سر سيد احمد کان وٺي قائد اعظم تائين، مسلمانن مسلسل دفاعي جدوجهد ڪئي، ۽ آخرڪار هڪ جداگانه مملڪت حاصل ڪئي.

افسوس اهو آهي تہ انهن حقيقتن تي ڪڏهن بہ سنجيدگيءَ سان غور نہ ڪيو ويو آهي. پروپيگنڊا جو هڪ طوفان آهي، جنهن ۾ جيترا آهن منهن اوتريون آهن ڳالهيون:

ورنہ اگر ڪو حق پسند محقق ٿي ڪري، تحقيق ۽ ديانتداريءَ کان ڪم وٺي تہ پوءِ هوند ڪيس خبر پئجي وڃي تہ هڪ مجبور ۽ معذور قوم اهڙين حالتن ۾ ڇا ڇا ڪري ٿي سگهي.

هندو ڌرم ڇا ۽ ڇو؟

'هندو ذهنيت' ۽ برهمنزم جي تشڪيل ۽ تعمير ۾، خود 'هندو ڌرم' جي حيثيت ۽ تجرياتي عناصر جي مطالع کان پوءِ، نڪرندڙ نتيجن جو وڏو دخل آهي. مذهب ۽ ڌرم، ڪن اصولن جي بنياد تي، انساني ذهن کي متاثر ڪري ٿو ۽ ڪن اخلاقي قدرن جو پابند بنائي ٿو، پر جو 'ڌرم' اصول ۽ فروع جي حيثيت سان، توڙي اخلاقي قدرن جي موجودگيءَ سان، وابسته ٿي نه هجي، سو هڪ فرد ۾ ذمه دارانه احساس ۽ زندگيءَ جو شعور پيدا ڪري، سو قطعاً ناممڪن آهي.

'هندو ڌرم' ڇا آهي ۽ عالمن ان جي ڪهڙي تشريح ڪئي آهي، ان کي غور سان مطالعه ڪرڻ گهرجي، ڇو ته هندو ڌرم کي سمجهڻ نهايت مشڪل آهي. 'هندو مت' سچ پچ ٻين مذهبن وانگر ڪنهن با اصول ۽ مقرر نظام جو تالو ناهي، نه اهڙو ڪو مقرر مقدس ڪتاب آهي، جنهن تي سڀني هندن جو اتفاق هجي ۽ نه ڪو 'هندومت' جو ڪو هڪ باني ۽ پيشوا آهي، جنهن تي سڀني هندن جو مضبوط ايمان هجي، جئن ٻين مذهبن جا پيغمبر ۽ باني آهن، جي بلڪل مشهور آهن، ۽ انهن کان پوري دنيا واقف آهي.

(1) جان ڪلارڪ آرچر جي تحقيق:

"هندومت جو ڪو به باني ناهي، جنهن ڪو بنيادي ۽ اصولي پيغام ڏنو هجي. نه ڪو هندن وٽ زردشت،

عيسيٰ ۽ محمد صلي الله عليه وسلم وانگر رهنما ۽ پيشوا ۽ پيغمبر آهي. هندن وٽ ڪنفيوشس وانگر به ڪو شخص ناهي، جو طول طويل موروثي روايتن کي پوريءَ طرح مرتب ٿي مڃي سگهجي. سنئين سڌي حقيقت اها آهي ته هندن وٽ اهڙيون شخصيتون به ڪين آهن، جئن جين ڌرم وارن وٽ مهاويرسوامي آهي، يا جئن ٻڌ ڌرم وارن وٽ ”گوتم ٻڌ“ آهي. پيو ته ٺهيو، وڃو سکن وانگر گرو نانڪ جهڙي شخصيت به وٽن ڪانه آهي. ان جو نتيجو اهوئي ڪڍي سگهجي ٿو ته هندو مت جو باني هڪ انبوه آهي، جنهن انبوه جون سڀ شخصيتون اونداهيءَ ۽ مياڀالاجيءَ ۾ لڪل آهن.“

(The Great Relegious of the mordern world. p-44)

ممڪن آهي ته هڪ غير هندو عالم ۽ محقق جو هي رايو تعصب جي پيداوار چيو وڃي.

(2) پنڊت جواهر لال جا لفظ:

پنڊت جواهر لال نهرو فرمائي ٿو:

”هندو مت، ڪنهن هڪ مقرر عقيدي، مقرر مذهب ۽ مقرر اصول جي حيثيت سان مبهم، بي ترتيب ۽ منتشر آهي. ان جي تعريف ۽ تشريح بيان ڪرڻ، يا مذهبن جي عام مفهوم جي اعتبار سان متعين ۽ باضابطي نموني ۾ اهو چوڻ ته اهو مذهب آهي يا نه، ڏاڍي مشڪل ڳالهه آهي، بلڪ ناممڪن آهي. هو موجوده توڙي گذريل دور ۾، تمام گهڻن منتشر ۽ متضاد عقيدن ۽ عملن تي مشتمل آهي. بلند ترين

تعليم ڪان وٺي پست ترين تعليم تائين، هڪ ٻئي
جي متضاد ۽ متصادم!"
(تلاش هند ص 37)

(3) مهاتما گانڌيءَ جو ارشاد:

ان طرح مهاتما گانڌيءَ لکيو آهي:
"هي هندو مت جي خوش قسمتي آهي، يا بدقسمتي
آهي، جو ان جو ڪوبه سرڪاري عقيدو ڪونه آهي.
سادن لفظن ۾ اگر مان ڪا تعريف ڪريان ته فقط
ائين ٿي چوان ته هڪ شخص خدا تي اعتقاد نه
رکندي به پاڻ کي هندو سڏائي سگهي ٿو."
(هندو ڌرم ص 4)
ان مان چٽو ثابت ٿيو ته سيني مذهبن وانگر خدا تي
ايمان آڻڻ، هندو مت ۾، ڪو لازمي ۽ اصولي شرط ناهي!

(4) راڌا ڪرشنن:

ان سلسلي ۾، ڊاڪٽر راڌا ڪرشنن، سابق صدر جمهوريه
هند، جو هندو مت جو بلند پايه محقق تسليم ڪيو ويو آهي،
لکي ٿو:
"هندو مت جو بنياد، ڪنهن به نسلي سبب اسباب
۽ عامل تي رکيل ناهي. هيءَ فقط فڪر ۽ جذبات
جي وراثت آهي، جنهن ۾ هر نسل ۽ هر قوم،
پنهنجو پنهنجو خصوصي حصو ادا ڪيو آهي ——
۽ بس."
(ايسٽرن رليجن اينڊ ويسٽرن ٿاٽ ص 307)
مطلب هي آهي ته هندو مت جي ترڪيب ۾ بي شمار
قومن ۽ تهذيبن ۽ ڌرمن جا عناصر مليل آهن، ورنه هي ڪا
مستقل 'مت' نه آهي ۽ نه ڪا مقدس الهامي حيثيت آهي.

ظاهر آهي ته هر سماج ۾ هر نسل ۽ هر قوم جا اعمال ۽ اخلاق سراسر دوست نه ٿيندا آهن، تاهم جو ڪجهه به سامهون آيو، اهو ترتيب کان سواءِ هندو مت ۾ گم ٿيو.

(5) شري آروبندو گهوش جي راءِ:

هندو فاضل شري آروبندو گهوش، پنهنجي ڪتاب، 'هندستاني تهذيب جا بنياد' ۾ لکي ٿو:

”ٻهرين شڪل، جا هر اهل دماغ جو مٿو ڦيرائي ٿي ڇڏي ۽ جنهن متعلق مغربي عالمن جو دماغ بري طرح سان الجهي چڪو آهي، سا اها آهي ته آخر 'هندو مت' آهي ڇا؟ مغربي ذهن سوال ٿو ڪري، ته هن مذهب جو آخر روح ڇا آهي؟ ان جو ذهن ۽ ان جو متعين فڪر آخر آهي ڪهڙي؟ ان جي جسم جو مخصوص ٻول ڪهڙو آهي؟ پهرين ته ڪو به مذهب ان طرح ٿيندو آهي، جو ان جو نه ڪوئي محڪم عقيدو هجي، جنهن جي انحرافيءَ لاءِ عذاب جو ڏپ هجي ۽ جنهن تي ايمان آڻڻ لازم ٿي پوي. يا اهڙو ڪو مذهب آهي، جنهن ۾ دينيات جا مقرر ڪيل اصول ٿي نه هجن، نه ڪا منجهس 'دينيات' هجي، نه ڪو بنيادي عقيدو هجي، جو کيس ٻين مذهبن جي ڀيٽ ۾ امتياز بخشي. ڇا ڪو اهڙو پيو مذهب آهي، جنهن جو ڪو پوپ ۽ مذهبي پيشوا نه هجي، انتظام ڪندڙ ڪو ڪليسائي نظام ٿي نه هجي، نه ڪو ان لاءِ چرچ ۽ مسجد ۽ ديول ۽ ڪليسا جهڙو نظام هجي، نه ڪو ان لاءِ ڪعبه ۽ يروشلم وانگر مشهور عبادت گهر هجي. ڪا جماعتي تنظيم نه هجي، ڪا لازمي مذهبي شڪل نه هجي، جنهن ڪري سندس

پوئلگ کن واجبي اصولن تي هلي سگهن.
هندو مت کي هڪ مذهب ڪٿن ٿو چئي سگهجي،
جڏهن هو سيني عقيدن کي تسليم ٿـي ڪري!
ايتريقدر جو 'الحاد ۽ لا ادويت' کي به قبول ڪري
ٿي. هڪ چيز، جا 'هندو مت' ۾ متفقه طور آهي ۽
واضح آهي، سو آهي 'سماجي قانون'. پر اهو بـه
افسوس جو مختلف ذاتين، مختلف گروهن ۽ مختلف
ملڪن ۽ حصن ۾ هڪبئي کان مختلف آهي. اصل
۾ ذات پات جو نظام ئي هندن ٽي حڪومت ٿو ڪري."
(ص 139_141)

ان مان صاف واضح ٿيو تہ هندو مذهب، ذات پات ۽
ڇوت ڇات جي مختلف ۽ متضاد خيالن جو مجموعو آهي، جنهن
جو نـہ پيغمبر ۽ پيشوا آهـي، نہ عبادت گاه آهي ۽ نـہ
اصول حيات.

(6) سوامي وويڪانند:

هندو مت جو بلند پايہ محقق ۽ عالم سوامي وويڪانند
پنهنجي مقالي "Hinduism a universal relegion" (هندو مت
هڪ عالمگير مذهب) جي منڍ ۾ فرمائي ٿو:

"هندو مت ڇا آهي ۽ ڇا نہ آهـي، سڀ ڪجهہ
آهي ۽ ڪجهہ بہ ناهي! پانڻ پانت جي ديو مالا
مان گڏ، بت پرستيءَ جي پست تصورات ڳائين، 'ٻڌ'
وارن جي 'لا ادويت' ۽ 'جين' وارن جو 'الحاد'. ان
مان هرهڪ جدا جدا، ٽوڙي ياڻ ۾ مايل جليل. سڀ
هندو مت ۾ ڪونہ ڪو مقام وکن ٿا!" (1)

(1) هي مقالو شڪاگو ۾ منعقد ٿيل مذهبن جي پارليامينٽ ۾ 1893ع
۾ پڙهيو ويو آهي.

سوامي وويڪانند جي چوڻ موجب هندوست ۾ هر چيز موجود آهي: ويدانت به ته بت پرستي به، ديومالائي عقل کان ٻاهر قصا ۽ افسانا به، ته روايتون ۽ ڪرشما به ڪروڙ ديوتائن کي مڃڻ به ته خدا کان انڪار به، لا ادري به ته ملحد ۽ منڪر به.

(7) 'هندو' ڇا؟

خود لفظ 'هندو' پڻ عالمن ۽ محققن وٽ زير بحث رهيو آهي. اهي عالم 'هندو مت' جي اختلاف ۽ تضاد کي ڏسي، حيران رهجي وڃن ٿا. انهن کان جڏهن پڇا ڪئي ويئي ته 'هندو مت' جي تعريف ڪهڙي آهي، تڏهن جواب ڏنائون:

"هندو مت جي ڪابه تعريف سمجهه ۾ نه ٿي اچي سگهي. اٿين ڪٿي چئجي ته 'هندوست' اهو مذهب آهي، جنهن کي 'هندو' ٿا مڃين."

جان ڪلارڪ آرچر ان تي لکي ٿو:

"عجب آهي، اها ته ڪا تعريف نه ٿي، نهايت مبهم تعريف آهي. ڪنهن بهتر تعريف جي نه ڪري سگهڻ ڪري، اسان لاچار، ان لفظ جو استعمال 'هندوءَ جي مذهب' جي مفهوم ۾ ٿي ڪري ٿا سگهون."

(The great relegious of the modern world)

اتي اچي اهو مشڪل سوال ٿو پيدا ٿئي ته پلا 'هندو' جي تعريف ڪهڙي آهي؟ "برطانوي هند ۾ هندو قانون" جو مصنف ٿو فرمائي:

"هاڻي رهيو اهو سوال، ته جو سڀ کان وڌيڪ اهم آهي، ۽ ان سان گڏ دشوار ترين به آهي ته آخر 'هندو' ڪير آهي؟ هندوءَ جو نالو پنهنجي مفهوم

جي لحاظ سان ڪجهہ زياده متعين ناهي!....’هندو‘ لفظ سنسڪرت جي قديم ڪتابن ۾ بہ ناهي. هي لفظ اصل جي اعتبار سان ’باهريون‘ آهي. اهو لفظ ’انڊس‘ يا سنڌو (سنڌ)، مان نڪتو آهي. اهو لفظ سنڌو درياءَ جي اوپر وارن ماڻهن لاءِ، مسلمانن استعمال ڪيو ۽ رفتہ رفتہ اهو لفظ هند جي باشندن تي حاوي ٿي ويو. معنيٰ تہ هندو هندوستان جو.“(ص 7)

ان جي تائيد پائي پرمانند، آل انڊيا مهاسڀا جي صدر، پڻ ڪئي آهي.

ايتري بحث مان اهو نتيجو ٿو نڪري تہ هندو ۽ هندوست جي حقيقت ڪنهن اصول ۽ آدرش، نصب العين ۽ مذهبي نظام وانگر ناهي، پر هي هڪ ’سماج‘ آهي. ان ڪري هندوءَ جي ذهني نشو و نما ۾ ڪابہ معنوي حقيقت سمايل ناهي. هو ڪنهن بہ سماج، بہ مذهب، بہ نصب العين ۾ نہ ڪو پاڻ شريڪ ٿئي ٿو ۽ نہ ڪو ان کي پاڻ سان گڏ رهڻ ڏئي ٿو.

برصغير هندو پاڪ جو سياسي پس منظر
1857ع-1920ع

1857ع واري آزاديءَ جي جدوجهد، جنهن کي انگريزن بغاوت قرار ڏنو، ان جو سارو الزام، انگريزن پاران مسلمانن تي ئي هنيو ويو. حڪومت برطانيه ۽ عيسائي مبلغن اهو فيصلو ڪيو ته ان بغاوت جا مهندار مسلمان ئي آهن، هندو رڳو هنگامي حالتن ۾ شريڪ ٿيا هئا، انهن جو ڪوبه ڏوهه ناهي.

هيرنگٽن ٽامس

”مون بيان ڪيو ته غدر (1857ع) جا باني هندو ناهن، اها 'مسلمانن جي سازش' هئي. مسلمان خليفه اول (ترڪي) کان وٺي اڄ تائين مغرور، غير روادار ۽ ظالم رهندا آيا آهن. سندن مقصد ”اسلامي حڪومت جو قيام“ آهي. کين عيسائين کان نفرت آهي. هو ڪنهن به غير مسلم حڪومت لاءِ 'وفادار رعايا' ٿي نه ٿا سگهن. قرآني احڪام جي موجودگيءَ ۾ اهو ناممڪن آهي.“

(حڪومت خود اختياري، ص 58_57)

چارلس گرانٽ

ڪمپنيءَ جو ڊئريڪٽر چارلس گرانٽ لکي ٿو:

”هندو ايترو دل جا ڪمزور آهن، جو انهن ۾ سياسي آزاديءَ حاصل ڪرڻ جيتري قابليت پيدا ٿيڻ جي ڪابہ اميد ناهي! ان جي خلاف حڪومت کي اهو خطرو هوندو هو تہ اسان مسلمانن کان حڪومت کسي آهي، تنهنڪري حڪومت کي کسڻ جي طاقت بہ مسلمانن ۾ ئي آهي. تنهن ڪري مسلمانن کي هر شعبہءِ حيات ۾ ختم ڪيو ويو. هر طرف مسلمانن جي اقتصادي ۽ معاشي زندگي قريب قريب ختم ڪئي وئي، کين تعليم ۽ تربيت کان محروم ڪيو ويو.“
(تاريخ تعليم، سيد محمود ص 151)

مدراس حڪومت اعتراف ڪيو تہ:

”موجوده تعليم جو خاڪو هندن جي ضرورتن آهر بنايو ويو آهي ۽ مسلمانن کي يڪسر نظرانداز ڪيو ويو آهي. ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ مسلمانن جي گهٽتائي ڪو حيرت انگيز امر ناهي، بلڪ مٿين حالتن ۾ انهن مسلمانن جو زنده رهڻ ۽ هجڻ وڌيڪ حيرت انگيز آهي.“ (تاريخ تعليم، سيد محمود ص 155)

سر جيمس:

سر جيمس، جو باغين جي تحقيقات لاءِ مقرر ٿيو هو، ۽ جنهن جي تحقيقات جي نتيجي ۾ هزارها مسلمان ڪاري پاڻي جي سزا وٺي چڪا هئا، اهو هن طرح ٿو لکي:

"اسان ائين نہ ٿا چئي سگھون تہ مسلمانن جهڙي بي اطميناني بي بنياد آهي. سالن جا سال لاڳيتو مسلمانن کي نظر انداز ڪيو ويو آهي، ۽ انهن ڏانهن غفلت جي روش روا رکي وئي آهي."
(ڪلڪتہ رويو آڪٽوبر 1860 ص 195ع
روشن مستقبل، ص 166)

ملازمت

ملازمت جا دروازا مسلمانن تي بند ڪيا ويا.

ڊاڪٽر هنٽر 'مسلمانان هند' ۾ لکي ٿو.

"1879ع ۾ مشڪل سان ڪو اهڙو سرڪاري دفتر هوندو، جتي اوهان کي مسلمان ملازم ملندا. جي ملندا تہ اهي هوندا چپراسي، پٽيوالا يا ٽپالي. انهن کان سواءِ بي ڪنهن بہ ملازمت ملڻ جي مسلمانن کي اميد ڪانہ آهي." (روشن مستقبل ص 150)

ساڳيو هنٽر ٻئي هنڌ لکي ٿو:

"مسلمان هاڻي ايترو هيٺ ڪري چڪا آهن، جو باوجود ملازمت جي هجڻ جي بہ کين ڪانہ ٿي ملي."
(مسلمانان هند، سر وليم هنٽر ص 158ع
روشن مستقبل ص 159)

ان کان علاوه، مسلمانن جون بچيل ملڪيتون بہ لٽيون ويون ۽ سوين بيگناهہ عالم قريباً ست سو ڪاري پاڻيءَ ڏانهن موڪليا ويا، جن وچي اندمان ٻيٽ کي آباد ڪيو.

سر آڪلنڊ، گورنر صوبہ متحده (يو. پي) لکيو آهي:

"غدر ناڪامياب ٿيڻ کان پوءِ، اسان مسلمانن کان سخت انتقام ورتو ۽ ٻنهي قومن، انگريزن ۽ مسلمانن،

جي مصالحت جي اميد هميشہ لاءِ ختم ٿي."
(روشن مستقبل ص 53)

ان انتقامي جذبي جي ماتحت مسلمانن کي هر شعبي مان خارج ڪيو ويو.

انگريز:

1857ع جي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ ڪل 27 هزار مسلمان ماريا ويا ۽ ڦاسيءَ تي چاڙهيا ويا. مسلمانن کي ڪُچلڻ لاءِ هڪ لک ويهہ هزار انگريز سولجرن مان گڏ، ٿي لک ڏهہ هزار ديسي سولجر شامل رهيا. اهي ديسي سولجر سک ۽ مرهٽا، جاٽ ۽ هندو راجپوت هئا. اگر ديسي سولجر انگريز جو ساٿ نہ ڏين ها تہ پوءِ 'مسلمان' 1857ع ۾ ئي انگريزن کان ملڪ ڇڏائي سگهن ها.

سر سيد احمد:

سڀ کان اول، سر سيد احمد خان ئي هندو ذهنيت جو اندازو لڳايو ۽ کين سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. سر سيد هندو ليڊرن ۽ قومي پيشوائن مان گڏجي ڪئي، ڪتاب لکيا، پر نتيجو ڪجهہ بہ نہ نڪتو. ان کان پوءِ هندو مسلم اتحاد کان بلڪل ناڪامياب ٿي، "تهذيب الاخلاق" فيبروري 1865ع ۾ لکيائين:

"ياد رکو، اوهان کي 'اسلام' تي ئي جيئڻو آهي ۽ اسلام تي ئي مرڻو آهي. 'اسلام' کي قائم رکي ئي، اسان جي قوم، قوم بڻجي سگهي ٿي. عزيزو، اگر ڪو آسمان جو تارو بڻجي ويو، مگر مسلمان نہ رهيو تہ پوءِ ان ۾ اسان جو ڇا؟ اهو تہ چئو اسان جي قوم ۾ رهيو ئي نہ ۽ 'اسلام' کي قائم رکندي

ترقي ڪرڻ ئي قومي بهبوديءَ جي مترادف آهي.“
(تهذيب الاخلاق، فيبروري 1865ع)

ان کان پوءِ، ساڳي سر سيد احمد، مسلمانن جي تعليم بابت ڳالهه ڪندي چيو:

”هاڻي مون کي يقين ٿي چڪو آهي، ته هندو ۽ مسلم قومون، ڪنهن به ڪم ۾، دل سان شريڪ ٿي نه سگهنديون. هيئنر ته ڪجهه ٿيو ئي ڪونهي، جو ٿيو آهي، اهو ته اڃا گهٽ آهي. آئينده زياده مخالفت ۽ عناد منجهن پيدا ٿيندو، اهو سڀ تنگ دل تعليم يافته هندن جي ڪري، وڌندو نظر اچي ٿو. جو زنده رهندو، سو پنهنجين اکين سان ڏسندو.“

سر سيد جي پيشنگوئي، اڳتي هلي حرف به حرف درست ثابت ٿي.

هندو ذهنيت:

هندو ذهنيت جي تشڪيل جن عناصرن مان ٿي آهي، اهي عناصر برهمنزم مان پيدا ٿيا. ان متعلق اسان هن کان اڳ گهڻو ڪجهه لکي چڪا آهيون.

سر سيد کان پوءِ هندو ذهنيت جي ترجماني ۽ تشريح جن هندو ليڊرن وقت به وقت پئي ڪئي آهي، ان کي مطالعه ڪرڻ کان پوءِ هر صاحب عقل دنگ رهجي ٿو وڃي.

مثلاً لاله هرديال جهڙي روشن خيال ليڊر به هن طرح چٽي ڏنو:

”مان چوان ٿو ته هندو قوم ۽ هندوستان ۽ پنجاب جو مستقبل هنن چئن آدرشن تي منحصر آهي: (1) سنگهٽن (2) هندو راج (3) اسلام ۽ عيسائيت

جي شڌي (4) سرحدي مسلم علائقن تي فتح حاصل ڪرڻ ۽ انهن جي شڌي. جيستائين هندو اهي چارئي مرحلا طئي نہ ڪندا، تيستائين اسان جــو اولاد، پٽ، پوٽا ۽ پڙ پوٽا هميشہ لاءِ خطري ۾ رهندا."

اهڙن خيالن ڪري تعليم يافتہ ۽ تاجر هندو هميشہ اهڙين سازشن ۾ مشغول رهندا هئا ۽ 'شڌي ۽ سنگهٺن' تحريڪن ۾ حصو وٺندا هئا.

ان طرح لالہ لجپتراءِ جهڙي مشهور معروف ليڊر بہ هن طرح پنهنجو خيال ظاهر ڪيو:

"هڪ ئي چيز، جا گهڻي زماني کــان مــون لاءِ بيقراريءَ جو سبب بڻي آهي، سو آهي 'هندو مسلم اتحاد' جو مسئلو. مان چاهيان ٿو تہ اوهان کي ان متعلق فڪر ۽ غور لاءِ دعوت ڏيان. گذريل 6 مهينا مون اسلامي تاريخ ۽ اسلامي قانون جي مطالعہ ۾ صرف ڪيا آهن. مان ان نتيجي تــي پهتو آهيان، تہ 'هندو مسلم اتحاد' بلڪل ناممڪن چيز ۽ ناقابل عمل مسئلو آهي. اهي مسلمان رهنما، جي عدم تشدد جي تحريڪ ۾ شامل آهن، اگر انهن جي خلوص نيت کي تسليم ڪيو وڃي، تہ پوءِ بہ منهنجي خيال ۾ انهن جو مذهب، ان رستي ۾ وڏي رڪاوٽ ثابت ٿيندو. اوهان کي ياد هوندو، تہ حڪيم اجمل خان ۽ ڊاڪٽر ڪچلو سان ڪلڪتي ۾ ڪيل گفتگو جي ڳالهہ مون اوهان سان روبرو ڪئي هئي. هندوستان ۾ حڪيم صاحب کان وڌيڪ نرم ۽ سمجهدار انسان مسلمانن ۾ مون ڪي ڪونہ سمجهي. ليڪن سوال هي آهي تہ ڇا حڪيم صاحب يا ڪو ٻيو مسلمان ليڊر

قرآن جي تعليم کي رد ڪري سگهي ٿو ڇا؟ خدا
ڪري، اسلامي قانون جي مطالع کان پوءِ مان جنهن
نتيجي تي پهتو آهيان، سو غلط هجي، جو تم منهنجي
دل جي اضطراب کي دور ڪرڻ واري ان کان وڌيڪ
ٻي ڪابہ عمدي ڳالهہ نہ ٿيندي، پر جي منهنجي
ڳالهہ درست آهي تہ پوءِ ان جو مطلب اهو ٿيندو
تہ اسان انگريز جي مقابلي ۾ متحد ٿي سگهنداسون.
ليڪن برطانوي طرز حڪومت جي مطابق، هندوستان
۾ نظام حڪومت قائم ڪرڻ لاءِ اهڙو اتحاد ناممڪن
نظر ٿو اچي. مسلمان ڪڏهن بہ ان تي اتفاق نہ
ڪندا. مان هند جي 8 ڪروڙ مسلمانن کان ڊڄان
نہ ٿو، ليڪن انهن سان گڏ، افغانستان، وچ ايشيا،
عرب، عراق ۽ ترڪيءَ جي هٿيار بند فوجن سان تہ
اصل نہ پڄي سگهنداسون."

(لجپتراءِ، سي. آر. داس جي نالي خط)

اهو آهي 'قرآن' ۽ اسلامي قانون جي مطالعه جو
نتيجو، جو لجپتراءِ جهڙي باشعور ليڊر پيش ڪيو آهي. ان
طرح آل انڊيا مهاسڀا جي صدر ڀائي پرمانند جو چوڻ آهي:

"اوهان سرڪاري مهربانيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ
جدوجهد ڪريو ۽ سرڪاري عهدن کي هٿن ۾ آڻڻ
لاءِ ڪوشش ڪريو، ۽ سرڪار مان ملي سڀ کان
اول 'مسلمان' کي ڪمزور ڪريو، ۽ هندن جي
طاقت کي وڌايو. ان کان پوءِ 'سوراج' جي ڳالهہ
ڪرڻ گهرجي."

(هندو سنگهٺن ۽ آريہ سماج: از ڀائي پرمانند ص 180)

ان طرح سر والٽر لارينس هڪ ڪتاب 'هندوستان' لکيو آهي، جنهن جا اقتباس، نواب سر ذوالفقار علي ۽ ڊاڪٽر سهروردي ءَ، مرڪزي سائمن ڪميٽيءَ جي اختلافي نوٽن ۾ استعمال ڪيا هئا. هڪ اقتباس هن طرح آهي:

لارڊ ڪرزن جي دعوت ۾، جوڌپور جي راجا جو ڀاءُ پرتاب به شملي ۾ شريڪ ٿيو. ان مان رات جو 2 بجي تائين ڳالهيون ٿينديون رهيون:

”سر پرتاب چيو ته منهنجو مقصد اهو آهي ته مسلمانن کي هندوستان ۾ فنا ڪري ڇڏيان. مون سندس ان تعصب جي مذمت ڪئي، ۽ انهن مسلمانن دوستن جو ذڪر ڪيو، جن سان سندس ۽ منهنجي دوستي هئي. ان تي چيائين، بيشڪ مان به ان کي پسند ڪريان ٿو، پر ان سان گڏ اهو به چاهيان ٿو ته اهي شال مري وڃن! بس دنيا ۾ منهنجو صرف هڪ مقصد آهي، سڀ کان اول، بادشاه سلامت جي دشمنن جي خلاف، فوج جي قيادت ڪندي مري وڃان ۽ ٻيو هندوستان مان مسلمانن کي ڪڍي ختم ڪري ڇڏيان.“

'هندو ذهنيت' جي ان اشتعال انگيز دور ۾، مسلمانن جي حقن ۽ مطالبن متعلق جا غلط فهمي پيدا ڪئي وئي، تنهن جا اڳتي هلي نتيجا خراب نڪتا. ان سلسلي ۾، هندن جي وڏي سياسي ليڊر ۽ ودوان، پنڊت گنگادر 'تلڪ' مهاراج، جو مهاراشٽر جو 'برهمن' هو، تنهن متعلق سندس سوانح نگار لکيو آهي ته:

”جڏهن سندس مرڻ جي گهڙي قريب آئي، تڏهن هڪ دوست کي چيائين ته منهنجو هي پيغام مهاتما گانڌيءَ کي پهچايو وڃي ته هو مون وانگر

همیشه ان ڳالهہ جو خيال رکي ته، جئن به ٿـي سگهي، هندوستان جون سڀ جائدادون ۽ ملڪيتون 'هندن' جي قبضي ۾ اچي وڃن. باقي وڃـي هڪ 'حڪومت' جو مسئلو بچندو، جنهن کي حل ڪرڻ بلڪل آسان ٿيندو. سڀ کان مقدم چيز اها آهي، ته جائداد ۽ ملڪيت هندو قوم جي قبضي اچي."

(هندو واج کي منصوبي: از افضل حسين)

هي آهي تلڪ مهاراج جو اپديش، جنهن کي پڙهڻ کان پوءِ برهمنزم جا ارادا بي نقاب ٿي وڃن ٿا. خدا رحمت ڪري سر سيد احمد تي، جنهن جي حقيقت شناس نگاهہ برهمنزم جـي انهن غلط ارادن کي 1888ع ۾ ئي تـاڙي ورتو هـو. چنانچہ 'ميرٺ' ۾ تقرير ڪندي چيو اٿس:

"فرض ڪريو ته اڄ انگريز هندستان کي ڇڏي ٿو وڃي، ته پوءِ سوال ٿو پيدا ٿئي ته هندوستان جو حڪمران ڪير ٿيندو؟ ڇا اهو ممڪن آهي تـہ موجوده تنگ نظر ۽ ڪشمڪش واري غلط ماحول ۾ ٻئي قومون، مسلمان ۽ هندو، گڏجي هڪ تخت تي ويهي سگهندا ۽ ساري طاقت ۽ اختيار جا مالڪ ٿي سگهندا.

(ميرٺ جي تقرير: از سر سيد احمد 1888ع)

مسلمانن لاءِ ذهني رد عمل

اصل ۾ ڳالهہ اها آهي ته بر صغير هندو پاڪ ۾ 'هندو مسلم اتحاد' جون سڀ ڪوششون ان ڪري نـاڪام ٿيون، ڇالاءِ تہ هندو ذهنيت رکندڙ برهمن ليڊر 'ڪثرت' جي بنياد کان علاوهہ، پنهنجي ادمبر، تقدس، اوچ نسل هجڻ جي زعم

۾ اچي ڪري، 'مسلمانن' کي هڪ ڏينهن لاءِ به هٿ وهڻ جي حق ۾ نه هوا هو، هميشه، مسلمانن جي خاتمي لاءِ پيا واجهائيندا هئا.

ڪن ساده لوح مسلمان ليڊرن، هندو مسلم اتحاد ۽ 'هوم رول' جي سلسلي ۾ گهڻيون ئي قربانيون ڏنيون، پر سچ پچ، 'هندو' مسلمان کي ڪڏهن به قبول ڪرڻ لاءِ دل سان تيار نه ٿيو. اسان وٽ وڏا وڏا ديش ڀڳت ۽ گانڌي ڀڳت اهڙا به ٿيا آهن، جن جي شيرين زباني جي کهڙي ڳالهه ڪجي، پر سندن دل ۾ 'مسلمانن' جي دشمنيءَ گهر ڪري ڪري ڇڏيو هو. هو گانءِ ۽ ڪتي کي پيار ڪري سگهيا ٿي، پر هن 'مليڇ' سان منهن لڳائڻ لاءِ به تيار نه هئا. هندو ذهنيت کي سمجهڻ لاءِ تاريخ جا تاريڪ ورق پريا پيا آهن.

جائزو:

تاريخ صاف ٿي ٻڌائي ته برهمن مت جي عروج هٿ ذات پات جون بندشون تيار ڪري، اهڙو فولادي نظام قائم ڪيو، جو ڪڏهن به ٽٽي نه ٿي سگهيو. ان 'مت' انسان ذات کي گروهن ۾ ورهائي ڇڏيو، ايتريقدر جو هزارن سالن جي گذرڻ کان پوءِ به هزارين نسل مري کپي ويا، پر هڪ گروهه جو ڪنهن ٻئي گروه سان اتحاد ۽ اتصال ٿي نه سگهيو. برهمن، کتري، وئش ۽ شودر، هر حال ۾ رهندا آيا. 'برهمنزم' خود ٻڌمت ۽ جين مت کي ختم ڪري ڇڏيو، هندوستان ۾ انهن لاءِ ڪابه جاءِ پناهه نه رهي، ڪروڙين ماڻهو قتل ڪيا ويا، باقي بچيل سلون ۽ چين ڏانهن ڀڄي ويا. ان ئي ماحول ۾ اهل اسلام آيا، مظلوم ۽ مقهور عوام، سندن استقبال ڪيو ۽ انهن جي آمد کي رحمت ڪري سمجهيائون. پر 'برهمن' ڪڏهن

بہ 'مسلمان' کي قبول نہ ڪيو. هو هر دور ۾ مسلمان کي اجنبي، شوديشي ۽ غاصب سمجھندو رهيو، بلڪ اڇوت ۽ شودر کان بہ 'مسلمان' جي حيثيت گهٽ قرار ڏني وئي. ٻي منافقانہ روش جا 'هندو برهمڻ' جي پيدائشي چال آهي، سا اها تہ مسلمانن کي جيستائين اقتدار حاصل رهيو، تيستائين منافقانہ طور مسلمانن جا 'دوست' ٿي رهيا، مگر ذهني طور تي مسلمانن کي ڪڏهن بہ قبول نہ ڪيائون.

'برهمڻ' ورن آشرم جي تقسيم ڪري، هر هندوءَ جي تحت الشعور تائين اهو زهر ڦهلائي ڇڏيو هو تہ، سڀ ڪجهہ 'برهمڻ' جي استفادي لاءِ پيدا ٿيو آهي، ۽ هر غير برهمڻ فقط 'برهمڻ' جي خدمت لاءِ پيدا ٿيل آهي. 'برهمڻ' ڪنهن بہ اخلاقي ۽ قانوني قيد جو پابند ناهي، بلڪ اخلاقي ۽ معاشرتي معيار 'برهمڻ' جي خواهش پٽاندر بدلجي ٿا سگهن. برهمڻ پاڻ کان سواءِ، باقي انسان ذات کي کتري، ويش ۽ شودر مڃي، حڪومت، سپہ گري ۽ تجارت منجهن حوالي ڪئي، ۽ پاڻ مٿني جي مٿان بالادستي قائم ڪري ويهي رهيا.

'برهمڻ' هميشہ حڪمران طبقي کي پنهنجو محافظ ۽ خادم ڪري تصور ڪيو. اهوئي سبب آهي جو هن حڪومت جي معاملي ۾ ڪنهن سان واسطو نہ رکيو. جو بہ بالادست آيو، برهمڻ ان جي غير شعوري طرح سان، منافقانہ اطاعت ڪئي. ۽ اهڙي چال اختيار ڪئي، جنهن حڪمران جي قوت منجهن ٿي مفاد ۽ تحفظ لاءِ استعمال ٿي سگهي. 'برهمڻ' کليءَ ميدان تي مقابلو نہ ڪيو، پر ان انتظار ۾ رهيو، تہ ڪڏهن ٿو حڪمران گروهہ ۾ اختلاف پيدا ٿئي. جڏهن ئي اهڙو وقت آيو، برهمڻ شمشير بہ ڪف ٿي قتل و غارت ۾ سرگرم رهيو. جنهن دؤر تي هو مٿو ٽيڪيندو هو، ان ئي دؤر کي آکيڙڻ ۾ مشغول

هيور، هڪ در کي تباهه ڪري، ٻئي در تي سر کي رڳڙيندو رهيو. برهمن هميشه تازه دم اقتدار جي انتظار ۾ رهيو ۽ پنهنجي وفاداريءَ جي مرڪز بدلائڻ لاءِ هميشه تيار!

حڪمرانن مان قافلن جا قافلا آيا، ۽ ويا ڪيئي برهمڻن جي ورن آشرم واري سمونڊ ۾ غرق ٿي ويا. اهو سلسلو هلندو رهيو ۽ انگريز آيو. انگريز جو مصرف برهمڻ وٽ صرف ايترو هو ته برهمڻ کي اڳين حاڪمن مسلمانن کان نجات ڏياري!

1857ع تائين، منافقانه روش تي قائم رهندي به انگريز لاءِ شڪ ۾ رهيو، پر جڏهن ڏٺائين ته انگريز برهمن جي مفاد جو تحفظ ڪري رهيو آهي، ۽ 'مسلمانن' کي تباهه ڪري رهيو آهي، تڏهن کيس فوراً اطمينان حاصل ٿيو، ۽ هو پوريءَ طرح انگريز جي پناهه ۾ آيو. اڳتي هلي، انگريز جي سونپيل ڪم کي پايه تڪميل تي پهچائڻ لاءِ، مسلمانن خلاف قتل و غارت جي بازار گرم رکيائين. شڌي ۽ سنگهٽن تحريڪون هلائي، مسلمانن کي اسلام کان ڦيرائڻ لاءِ ڪم شروع ڪيائين. قلم سان 'اسلام' جي خلاف زهر افشاني ڪندي ڪوبه شرم محسوس نه ڪيائين. ايتري قدر جو نون حڪمرانن جي گود ۾ ويهي، وطنيت، جمهوريت ۽ رياست ۽ سياست جي جديد تصورات کي به حسب عادت قبول ڪري، انگريز مان ملي، مسلمانن جي خلاف محاذ قائم ڪيائين. ان ساري جائزي لاءِ، هن ملڪ جي تاريخ شاهد آهي.

بهرحال، 'برهمن' اقتدار وارن سان ٺهي، مسلمانن کي ناس ڪرڻ ۾ سڀ کان پيش پيش رهيو.

چاڻڪيه، ششوپال، بيربل، اڏي سنگهه، پرتاب سنگهه، شيواجي، لوڪمانيه تلڪ، لجپتراءِ، پٽيل، برلا، ٽاٽا، ڊالميا، شاستري مدن موهن مالويه، موتي لال نهرو، سوامي ديانند ۽ شرڌا نند

ان ٿي محور تي گردش ڪندا رهيا، ۽ ڪڏهن به 'مسلمانن' کي قبول نه ڪيائون. 'مسلمان' حاڪم رهيو ته ڪوس ٻانهون ٻڌي 'پرنام' ڪندا رهيا. انهن کي پنهنجين ڏيئن جا مگ ڏيندا رهيا، ليڪن در پرده مندن بيخ ڪنيءَ لاءِ ڪم ڪندا آيا، ۽ سيني احسانن کي فراموش ڪري، کين نابود ڪرڻ لاءِ سازشون تيار ڪندا رهيا.

1857ع کان پوءِ، جڏهن انگريز جا قدم پختا ٿيا، ۽ مسلمان معذور ۽ محتاج بنجي ويا، تڏهن 'برهمن' به پر ڪولڻ شروع ڪيا. نئين آيل جو استقبال ڪيائون ۽ ويندڙ کي الوداع!

سڀ کان اول بنگال جي مسلمانن کي، اتي جي راجائن، انگريز سان ملي، تباهه ڪيو. زميندارن ۽ هارين جي ملڪيتن کي لٽيائون، مسلمانن کي گهرن مان لوڏي ڪڍيائون. انهن جي گوٺن کي ساڙيائون ۽ کين بي دريغ قتل ڪيائون.

فسادن جو آغاز

1857ع جي جدوجهد جي ناڪاميابيءَ کان پوءِ مسلمانن جي خلاف فسادن جو سلسلو شروع ٿيو. چوڌري خليق الزمان پنهنجي ڪتاب (1) ۾ لکي ٿو:

”انگريز جي عملداريءَ ۾ سڀ کان پهريون فساد 1804ع ۾، بنارس ۾ ٿيو. ليڪن 1839ع ۾ گنپتي جي جلوس جي آڙ ۾، هندن، جي فساد ڪرايا، تن پوري ملڪ ۾ هندو مسلم فسادن جي باهه ڀڙڪائي ڇڏي. اهي فساد، عام طرح سان، انهن هندن ڪيا، جتي ’مسلمان‘ ٿورائيءَ ۾ هئا. ’يو. پي‘ جي اوير واري علائقي ۾، جنهن ۾ مسلمانن جي آبادي 4 کان 7 في صدي هئي، اتي فسادن ۾ ڪثرت پيدا ٿي. باقي جتي مسلم آبادي 20 في صدي هئي، اتي فساد گهٽ ٿيا. مطلب اهو ته فسادن جي ابتدا هميشه ڪثرت وارن کان ٿيندي هئي.“

گنپتي جلوس

گنپتي جلوس، جنهن کان فسادن جو آغاز ٿيو، ان جو ڪرتا ڌرتا، لوڪ مانيه تلڪ مهاراج هو. ’هندو راج ڪي منصوبي‘

---

(1) Pathway to Pakistan

جو مصنف فضل حسين خان، ان جلوس ۽ فساد کي هن طرح سان بيان ڪيو آهي:

”رولٽ ڪميٽيءَ جي رپورٽ جو آغاز ٿي هنن لفظن سان ڪيو ويو آهي، ته مغربي هندوستان ۾، فسادن جي تحريڪ جا آثار، ابتداء ۾ ٻن ساليانه ميلن ۾ رونما ٿيا، جن مان هڪ هندو ديوتا گنپتي جي اعزاز ۾ منعقد ٿيو ۽ ٻيو مرهٽي باغيءَ ’شيواجيءَ جي اعزاز ۾ ٿيو، جنهن دکن جي هندن کي، مسلمان حڪمرانن خلاف ڀڙڪايو هو. ’گنپتي‘ جي ميلي جي ابتدا 1893ع وارن بمبئيءَ جي فسادن سان گڏ ڪئي وئي. ڪن مفسد پرداز هندن، ’مسلمانن‘ کي زير بار ڪرڻ لاءِ، اها صلاح ڪئي ته جئن مسلمان محرم ۾ امام حسين عليہ السلام جي مقبري جا تعزيه ڪڍي پوءِ درياءَ ۾ ٺڪا ڪن ٿا، تئن ’گنپتي ديوتا‘ جا بہ ان طرح سان جلوس ڪڍجن ۽ مسلمانن سان بهانو ڪري فساد ڪجن. جو ته ان کان اڳ، سرڪاري طرح سان، مسجدن جي اڳيان بينڊ باجن وارن جلوسن ڪڍڻ جي منع ٿي چڪي هئي. ان کان بچڻ لاءِ، 1804ع ۾، هندن جي ان معمولي پوڄا ۽ پاٺ کي، عالمگير نمائش بڻائڻ لاءِ، انتظام ڪيو ۽ ان ميلي جي اهڙي جڳهه مقرر ڪيائون، جتي هندو عوام سولائيءَ سان پهچي ٿي سگهيو. ان سان گڏ جلوس ۾ تلوار بازيءَ کي ڏرمي رسم ڏئي، جاري ڪيائون. نيٺ ميلو ٿيو. ان ۾ تلوار بازيءَ سان گڏ، اهڙا اشعار جلوس ۾ پڙهيا ويا، جن ۾ مسلمانن جي خلاف دل آزار حملا هئا. ان موقعي تي اهڙا اشتهار بہ ورهايا ويا، جن ۾ هندن ۽ مرهٽن

کي ترغيب ڏني ويئي هئي تہ هو 'مسلمانن' کي مارين ۽ تباهہ ڪن. چوڻ شروع ڪيائون: دشمن ۽ دئيتن جا خنجر اسان جي سيني ۾ ٿنبيل آهن. هندو جاتيءَ کي گهرجي، تہ انهن کي ڪيڏي ڇڏن. قدرتاً ان سيلي ۾ اشتعال پيدا ٿيو، جلوس نڪتو، جنهن مسجد جي پرسان لنگهندي، نعره بازي شروع ڪئي، مسلمانن کي ماريو ۽ مسجد کي باهہ لڳايائون. ان کان پوءِ، گنپتي جلوس جي آڙ ۾ پوري ملڪ ۾ فساد ڪيا ويا."

فسادن جو سلسلو

ان مان معلوم ٿيو تہ 'فساد' گنپتي جلوس کان شروع ٿيا، پر آر. سي. موجمدار صاحب، پنهنجي ڪتاب، "History of the freedom movement in India" ۾ هندو مسلم فسادات جي سلسلي ۾، ٻڌايو آهي تہ فساد ان کان بہ اڳ شروع ٿيا هئا.

سندس چوڻ جي مطابق *19* صديءَ جي اوائل ۾ بنارس ۾ هڪ زبردست فساد ٿيو.

1809ع ۾ فساد انگيز هندن، اورنگزيب جي شاهي مسجد تي حملو ڪيو ۽ نمازين کي قتل ڪيو، ان کان پوءِ ساري شهر ۾ مسلمان قتل ڪيا ويا، پنجاهہ کن مسجدون ساڙيون ويون ۽ بي شمار مسلمانن جا لاش ساڙيا ويا.

*1877*ع ۾ نواب جنجيره جي رياست ۾ فساد ڪرائي، هزارين مسلمان قتل ڪيا ويا.

1885 ۽ 1893ع جي درميان، فسادن جي انداز ۾ اضافو ٿيو.

1885ع ۾ لاهور ۾ فساد ٿيو، جنهن ۾ بازارن ۾ مسلمان ماريا ويا.

1886ع ۾ دهليءَ ۾ فساد ٿيو. اتي به قتل و غارت جي بازار گرم رهي.

1889ع ۾ هوشيارپور، لڌيانه ۽ انباله ۽ ديري غازي خان ۾ فساد ٿيا جن ۾ هزارين مسلمان ماريا ويا ۽ مسجدون ساڙيون ويون.

1893ع ۾ يو-پيءَ جي اعظم ڳڙه ۾ فساد ٿيو.

1894ع ۾ بمبئيءَ ۾ زبردست جلوس ڪڍي، مسلمانن کي تلوارن سان ماريو ويو. اهي فساد ڇهن ڏينهن تائين هلندا رهيا.

1894ع ۾ عيسيٰ خيل (ضلع ميانوالي) ۾ فساد ٿيو.

1894ع ۾ بهار ۾ وڏو فساد ٿيو، جنهن ۾ هزارين مسلمان ماريا ويا.

1897ع ۾ ڪلڪتي ۾ فساد ٿيا، جن ۾ مسلمانن جا لاش، شهر جي رستن تي، جانور پٽيندا رهيا.

30 سيپٽمبر 1917ع کي پندرنهن هزارن هندن، ڳوٺ ابراهيم پور کي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيو. ان ڪري پرسان وارن ننڍن ڳوٺن ۾ دست بدست جنگ ٿيندي رهي.

2- آڪٽوبر 1917ع تي اهڙو فساد ٿيو، جو ست ڏينهن مسلمانن کي هندو ماريندا رهيا. ان فساد ۾، هندن جي قيادت، هندو زميندارن، هاٿين ۽ گهوڙن تي سوار ٿي ڪئي، انهن فسادن ۾، ضلع 'گيا' ۾ ٽيهه ڳوٺ جلايا ويا. هڪ هزار مسلمانن کي ڊفينس آف انڊيا ايڪٽ ۾ سزائون ڏياريون ويون.

1918ع ۾ هردوار کان 6 ميل پري، ڪٺارپور ۾ فساد ٿيو، ۽ مسلمانن جا گهر جلايا ويا ۽ 300 مسلمان قتل ڪيا ويا ۽ 600 مسلمان زخمي ڪيا ويا، جن ۾ عورتون پڻ هيون.

هي آهن. آر. سي. موجمدار جا پيش ڪيل انگ اکر!

—'جام جم' ۾ مرحوم 'بلبل' ان موضوع تي، تفصيل سان انگ اکر پيش ڪيا آهن، جي مٿين فسادن کان علاوه آهن، جي غور سان پڙهڻ گهرجن.

ديانند، شردانند ۽ شڌي

ڪنگاڌر تلڪ جا خيالات اڳ پيش ڪيا ويا آهن. ان سلسلي ۾ هڪ متعصب برهمن ديانند سرسوتي، سينئي ڪان اڳرو رهيو. هن ستيارٿ پرڪاش ڪتاب جي 14 باب ۾ اسلام، پيغمبر اسلام ۽ قرآن تي غليظ، اشتعال انگيز ۽ لغو قسم جا اعتراض ڪيا. ۽ آريه سماج جي تحريڪ جو بنياد وڌائين، ۽ حڪم ڏنائين ته 'مسلمانن' کي ڪيئن به ڪري، هن ملڪ مان لوڏي ٻاهر اڇلايو وڃي ۽ ڪعبي تي 'اوم' جو جهنڊو چاڙهيو وڃي!

- ان ڪان پوءِ ترڪ موالات ۽ خلافت تحريڪ جي دور ۾ گرفتار ٿيل شردا نند برهمڻ به پاڻ کي ملهايو.

سيد نور احمد مصنف "مارشل لا سي مارشل لا تڪ" لکي ٿو:

"هن شخص برصغير هند پاڪ جي تاريخ ۾ داغدار ڪردار ادا ڪيو. هي اول ته پنجاب پوليس ۾ ٺاڻيدار هو، ان ڪان پوءِ معمولي وڪالت ڪرڻ لڳو، ان ڪان پوءِ ترڪ دنيا ڪري، گيان ڌيان ۾ گذارڻ لڳو ۽ هردوار ۾ ويهي رهيو ۽ اتي ڪيس 'سوامي شردانند' سڏيو ويو، ورنه سندس نالو هو، منشي راما ڪجهه وقت ڪان پوءِ هردوار مان ٽپڙ ڪڻي دهليءَ ۾ آيو. رولٽ ايڪٽ خلاف تحريڪ ۾ نيم مذهبي ۽ نيم سياسي ليڊر جي صورت ۾ حصو ورتائين."

ان ئي دور ۾ ساده لوح مسلمان، ڪيس جلوس ۾ ڪنڌن تي ڪڻي، جامع مسجد دهليءَ ۾ آيا، جتي ممبر تي چڙهي، ولوله انگيز تقرير ڪيائين. جلدي 'عدم تعاون تحريڪ' ۾ جيل ويو. اڃا سندس جمل

جو ميعاد پورو ٿي نہ ٿيو هو تہ انگريز جي اشاري تي ڪيس پڙهائي پڪو ڪري، ٻاهر ڪڍيو ويو. جيل مان نڪرندي ئي، هن شخص 'شڌي تحريڪ' شروع ڪئي. تقريرن ۾ چوڻ لڳو: هندوستان جي ميني مسلمانن جا ابا ڏاڏا هندو هئا، تنهن ڪري کين 'شڌ' بنائي دوباره هندو مت ۾ آڻڻ گهرجي. ان مهم جو آغاز ضلع آگره کان ڪيو، اتي ملڪاڻہ راجپوتن مان ٽيهہ هزار مسلمان، شڌ ڪري، دوباره هندو ڌرم ۾ آندائين. اهي ملڪاڻہ راجپوت، سردم شماريءَ جي دفتر ۾ تہ 'مسلمان' شمار ٿيا هئا، پر منجهن هندو رسومات جو زياده دخل هو، هو ڏياري ۽ دسهڙو بہ ڪندا هئا. انهن جي 'هندو' ٿيڻ تي، مسلمانن ۾ اشتعال پيدا ٿيو."

جوابي ڪارگذاري

ان شڌي تحريڪ جي جواب ۾، مسلمانن تبليغي تحريڪ شروع ڪئي. ان دور جي عالمن، خلافت تحريڪ کي انگريزن جي خلاف پيدا ڪيل محاذ تان هٽائي، 'شدي تحريڪ' جو مقابلو ڪري، نہ فقط اهي 30 هزار ملڪاڻہ راجپوت دوباره اسلام ۾ آندا، پر ان سان گڏ، ٻيا لکين ٻڙهيل ڪڙهيل هندو بہ مسلمان بنائي ڇڏيا. ان طرح 'خلافت تحريڪ' انگريز جي ان وار کي بہ ختم ڪيو، جو شرڌا نند جي معرفت ڪيو ويو هو. نقصان اهو ٿيو، جو انگريز جي خلاف 'تحريڪ خلافت' جو رخ سالن تائين موڙيو ويو ۽ انگريز کي هٿن پيرن هڻ لاءِ ڪجهہ وڌيڪ عرصو ملي ويو، ورنہ انگريز 1947ع کان اڳ ئي ٽپڙ ٻڌي وڃي ها!

سنگهٽن

شرڌا نند جي شڌي تحريڪ سان گڏ، ٻئي برهمن پنڊت مدن موهن مالويه، وري 'سنگهٽن' تحريڪ شروع ڪئي. مولانا عبدالمجيد 'سالڪ' پنهنجي ڪتاب "اپني سرگذشت" ۾ لکي ٿو:

"ترڪ موالات جي دوميان، ملبار ڪناري تي موپلن جي انگريز سان ڪشمڪش ٿي. خلافت تحريڪ جي ڪري، ان کي اسلامي بغاوت جو رنگ ڏنو ويو. ان وچ ۾ ملتان ۽ ڪوهاٽ ۾ هندو مسلم فساد ٿيا. پنڊت مدن موهن مالويه، ڪافي وقت کان، موقعي جي تلاش ۾ هو. سندس چوڻ هو ته "تحريڪ خلافت جي قربانين جي ڪري امڪان آهي ته مسلمان، پوري ملڪ جي سياست تي ڇانئجي وڃن. ڇا لاءِ ته مسلمان عزم ۽ حوصلي سان ڪم ڪري رهيا آهن."

سندس چوڻ هو ته گانڌيءَ جي عدم تشدد جي تحريڪ هندن کي ڪمزور ڪري رهي آهي. ان ڪري هندن کي ان تحريڪ کان پري رهڻ گهرجي.

مدن موهن مالويه، اها آڙ وٺي، پنهنجن چيلن کي گڏ ڪري، "آل انڊيا هندو مهاسڀا" کي دوباره زنده ڪيو، جا تحريڪ اڳ ڪمزور ٿي چڪي هئي. هن 'سنگهٽن' تحريڪ لاءِ، پوري ملڪ ۾ دورا شروع ڪيا. دهلي ۽ آگره به اچي، شرڌا نند سان گڏجي، ٽيهه هزار ملڪاڻه راجپوت 'شڌ' ڪيائين. سندس مدد ۾ 'آريه سماج' اٿي کڙي ٿي. هندن کي چيو ويو ته هو مسلمانن جي مقابلي ۾ ڪمربسته ٿي وڃن ۽ سڀ 'سنگهٽن' ۾ اچن. ان سلسلي ۾ ورزش گهر کوليا ويا، جن ۾ هٿيارن هلائڻ جي تعليم سان گڏ، ورزش

سيڪارڻ لڳا. سيني وڏن شهرن ۾ اهڙا 'آکاڙا' قائم ڪيا ويا، جن ۾ نوجوان هندن کي، تلوار، چاقو، لٺ، ڇري، تيزاب ۽ بوتلن، سرن ۽ پٿرن هڻڻ جي مشق ڏني ويئي. سندن مقصد هو ته، مهل تي هو مسلمانن تي اهي استعمال ڪري سگهن ۽ ملتان ۽ ڪوهاٽ وانگر مسلمانن هٿان، اجائي مار نه کائن، پر الٽو مسلمانن کي تباه ڪري سگهن.

'شدي' جو مقصد اهو هو ته پارت ورش ۾ جيترا مسلمان آهن، اهي سڀ هندن جو اولاد آهن، انهن کي دوباره "هندو جاتيءَ" ۾ آڻڻ گهرجي، جئن ديش ۾ هندن جي 'عظيم ڪثرت' ٿي سگهي.

ان جي رد عمل ۾ مسلمان جي تحريڪن جو ذڪر ڪندي، مولانا سالڪ لکي ٿو:

"ان تي مسلمانن طرفان شاندار تبليغي ڪم ڪري، شدي ۽ سنگهٽن تحريڪن کي سخت شڪست ڏني ويئي."

نتيجو اهو نڪتو جو فرقه وارانه جذبات ۾ شدت پيدا ٿي ويئي.

دهليءَ جي مهاسپائي ۽ متعصب اخبار 'تيج' ۾ هڪ نظم شايع ڪئي وئي، جنهن جا ٻه ٽي شعر هن طرح آهن:

کام شدي کا کبهي، بند نه هونے پائے
هندئو تم مين هے، مگر جذبهٔ ايمان باقي
بهاگ سے وقت يه قومون کو ملا کرتے هين
ره نه جائے کوئي، دنيا مين مسلمان باقي

هندو محلن ۾ آکاڙا قائم ڪيا ويا، تن ۾ لٺ هلائڻ، بم اڇلائڻ جي تربيت کان سواءِ، پيڻل مرچن ۽ ميرن اڇلائڻ

جي تعليم بہ ڏني ويئي. هڪ هندو پنجابي شاعر هن طرح، تلقين ڪئي آهي:

اٿهہ نی بهابهي، اٿان مارا!
مسلي، آگئے وچ بزارا!

”اي ڀاڀي! اٿ ۽ اٿي سرون وساءِ، ڇو تہ مسلمان وچ بازار ۾ اچي چڪا آهن.“

شردانند جو قتل

1926ع ۾ هڪ مسلمان ڪاتب عبدالرشيد جي هٿان شردا نند قتل ٿي ويو، ۽ ان تي فسادن جو سلسلو وري شروع ٿي ويو.

4 مئي 1927ع جي رات، لاهور جي حويلي ڪابلي‌مل جي مسجد ۾، عشا جي نماز پڙهندڙ نمازين تي سکن، جي پوليس سان سبڪدوش ٿيل هئا، تن تلوارن سان حملو ڪيو، ۽ ٽي مسلمان شهيد ڪيا ويا.

ٻئي ڏينهن، جڏهن ٽي شهيدن جا جنازا ڪڍي، مسلمان لوهاري گيٽ وٽ آيا، تڏهن پرسان وارن گهرن تان جنازن تي پٿر بازي ڪري، بي حرمتي ڪئي وئي. مسلمان وڏيڪ بي حرمتيءَ جي خيال کان خاموش رهيا، پر جڏهن مسلمان قبرستان مان واپس وريا، تڏهن هندن کين روڪيو ۽ ان تي ساري شهر ۾ خنجرزنيءَ جا واقعات شروع ٿيا ۽ ٻن ٽن ڏينهن تائين، ڪشت و خون جي بازار گرم رهي، جنهن ۾ 2 سو مسلمان ماريا ويا ۽ 300 کان وڌيڪ زخمي ٿيا ۽ سوين مسلمان گرفتار ڪيا ويا.

فبروري 1929ع تي بمبئيءَ ۾ افواهہ اٿاريا ويا تہ پٺاڻ چوڪيدار ٻارن کي ڪٺي ٿا وڃن. ان تي شهر جي پٺاڻن تي

حملا ڪري ڪين ماريو ويو. ان تي ڪن هندن تي پٺاڻ مشتعل ٿي، مقابلي ۾ آيا ۽ 2 هندو ماريائون.

9 اپريل 1929ع تي، غازي علم الدين نالي هڪ غيور شخص، مشهور متعصب آريه راجپال کي ماريو، ان تي علم الدين کي ڦاسي ڏني ويئي. سندس جنازي ۾ لک کان مٿي مسلمان شريڪ ٿيا، جلوس جي هلندي ڪيترن هندن مٿان چٽرون ڪيون، پر مسلمان پنهنجن رهنمائن جي چوڻ تي خاموش رهيا، ورنه ان ڏينهن تي لاهور ۾ رت جون نديون اٿلي هلن ها!

1930ع ۽ 1932ع ۾، ڪشمير ۽ سرحد ۾ مسلمانن تي جبر ۽ تشدد کان ڪم ورتو ويو، سندن گهر جلايا ويا ۽ مال لٽيو ويو ۽ هزارين مسلمان قتل ڪيا ويا.

رياست الور جي هندو راجا پنهنجي رياست ۾ سوين مسلمان پوليس هٿان مارايا.

4 جنوري 1931ع تي مولانا محمد علي لنڊن ۾ انتقال فرمايو. ان تي ڪانپور جي مسلمانن هڙتال ڪئي، ليڪن هندو واپارين ساٿن ساٿ نه ڏنو.

23 مارچ تي، جڏهن ڀڳت سنگ کي ڦاسي ملي، تڏهن هندن جلوس ڪڍيو ۽ مسلمانن کان هڙتال ڪرڻ جو مطالبو ڪيو. نتيجو اهو ٿيو جو زبردست فساد ٿيو، ۽ پنج سو مسلمان ماريا ويا ۽ گولين جو شڪار ٿيا.

1944ع ۾ رياست ڪپورٿله جي هڪ ڳوٺ سلطان پور جي مسلمانن هڪ جلوس ڪڍيو. غير مسلمان آفيسرن پنهنجي فرقه وارانه ذهنيت جي مظاهري ڪندي، پوليس کي گولي هلائڻ جو حڪم ڏنو. ان ۾ 22 مسلمان شهيد ٿيا ۽ بي شمار زخمي ٿيا ۽ پنجاب ۾ شور مچي ويو.

1935ع ۾ جيپور رياست جي مسلمانن کي، ڪنهن سبب

کان سواءِ تشدد جو شڪار بنايو ويو. بيشمار مسجدن ۾ نماز پڙهڻ کان منع ڪئي ويئي، هزارين مسلمان هجرت ڪري، پين علائقن ڏانهن هليا ويا.

آڪٽوبر 1938ع ۾ ملتان ۾، مارچ 1949ع ۾ امرتسر ۾، مارچ 1941ع ۾ ۽ مئي 1941ع حصار ۾، هندو مسلم فساد ٿيا، جن ۾ هزارين مسلمان ماريا ويا.

ان ئي زماني ۾، سکر ۾ هندو مسلم فساد ڪرايا ويا، جن ۾ سکر جي آريه سماج ۽ هندو مهاسڀا جي ليڊرن جو هٿ هو. هنن وچ بازار ۾ مسلمانن کي ماريو ۽ تباهه ڪيو، جنهن جو انتقام اڳتي هلي مسلمانن منزلگاه جي موقعي تي ورتو.

ان ئي زماني ۾، سنڌ جي مکيه شهرن، حيدرآباد، سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي ۾ ڊاڪٽر مونجي، هٿ ۾ ننگي تلوار کڻي، تقريرون ڪيون ۽ چيو ته ”مسلمانن کي ماريو.“

بنگال به فساد کان بچي نه سگهيو.

آگسٽ 1940ع ۾ ڍاڪا ۾، سپٽمبر 1940ع ۾ بردوان ۾، مارچ 1941ع ۾ ڪلڪتا ۾ فساد ٿيا، جن ۾ مسلمانن جا دڪان ۽ محلن جا محلا جلايا ويا، مسجدون جلايون ويون ۽ گهر لٽيا ويا.

مسلم ليگ ۽ پاڪستان

هندو ذهنيت جو اهو رد عمل ٿيو، جو مسلمانن جي حقن جي حفاظت جي سلسلي ۾ 'مسلم ليگ' هڪ انقلابي جماعت بڻجي وئي ۽ خود قائد اعظم، جنهن کي سروجني نيڊو 'سفير اتحاد' سڏيو آهي، سو به آخرڪار ڪنهن نتيجي تي پهتو ۽ ان نظريه تي پهتو ته هت هندو مسلم اتحاد ناممڪن آهي، ٻنهين قومن ۾ مذهب ثقافت، ادب، زبان، نسل ۽ نظريات جو فرق آهي.

قائد اعظم کان گهڻو اڳ، ان قسم جي جدوجهد، خود

سر سيد احمد جي زماني ۾ شروع ٿي چڪي هئي ۽ ان سان گڏ آئيني اصلاحات جو سلسلو به جاري هو، جنهن ڪري، رفته رفته مسلمانن جي الڳ حيثيت متعين ٿيندي رهي، مسلمانن جي الڳ حيثيت جي متعين جو سلسلو ان ميموريڊم کان شروع ٿئي ٿو، جو 1- آڪٽوبر 1906ع تي، مسلمانن جي هڪ وفد سرآغا خان مرحوم جي قيادت ۾، وائسراء هند لارڊ منٽو کي پيش ڪيو.

1909ع ۾ منٽو مارلي سڌارن، مسلمانن جي آئيني جدوجهد جي لاءِ چڱا موقعا پيدا ڪيا.

1919ع ۾ مانٽيگو چيلمسفورڊ اصلاحات ۾، مسلمانن جي جداگانه نيابت جو اصول تسليم ڪيو ويو.

اڳتي هلي 1948ع ۾، قائد اعظم، هندو مسلم اتحاد ۽ اتفاق لاءِ 'چوڏهن نڪات' پيش ڪيا. قائد اعظم جي ان بصيرت افروز قدم سان مسلمانن جي جداگانه حيثيت لاءِ راه هموار ٿي .

1935 ۾ گورنمنٽ آف انڊيا ايڪٽ جي تحت صوبائي خودمختياري جو نفاذ ٿيو. جتي مسلمانن جي اڪثريت هئي، اتي کين مڪمل سياسي اقتدار حاصل رهيو ، جو اڳتي هلي 'پاڪستان' جي حصول تائين پهتو.

پيو تڏهن جڏهن 1934ع ۾ قائد اعظم، مسلم ليگ جو مستقل صدر بڻايو ويو ، تڏهن سندس جدوجهد ۽ بيباڪ ترجمانيءَ سان، ليگ ۾ از سر نو، زندگي بخش انقلاب پيدا ٿيو.

1- اپريل 1937ع ۾ نئون 'قانون هند' نافذ ٿيو ۽ 36-1937ع ۾ انتخابات ڪرايا ويا. ڪانگريس کي مدراس، يوپي، بمبئي، سي-پي، بهار، اوڙيسا ۽ سرحد، ستن صوبن ۾ اڪثريت حاصل ٿي۽ پنجاب، سنڌ، بنگال ۽ آسام ۾ مسلمانن کي ڪاميابي نصيب ٿي . ڪانگريس انهن ستن ئي صوبن ۾ ڪانگريس وزارتون ٺاهيون.

ڪانگريس وزارتون

ڪانگريس وزارتن جي دور ۾، مسلمانن جي خلاف جي ظلم ۽ تشدد آميز ڪارگذاريون ٿيون، سي برصغير جي تاريخ جو هڪ تاريڪ باب آهن. جا بجا فسادات ٿيا، پر ڪانگريس ان کي فرضي روايات چئي دنيا کي فريب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي.

آخرڪار مسلم ليگ، 10 مارچ 1938ع تي، هڪ ڪميٽي زير صدارت راجه سيد محمد مهدي آف پير پور مقرر ڪئي، جنهن جي سپرد اهو ڪم سونپيو ويو ته هو انهن واقعن جي تحقيق ڪري، جي واقعا ڪانگريس وزارتن جي دور ۾ رونما ٿيا آهن.

ان ڪميٽيءَ جي صحيح رپورٽ ”پير پور رپورٽ“ جي نالي سان شايع ٿي. جنهن نئي هي تاريخي دستاويز شايع ٿيو، تنهن ڪانگريس جي ايوان ۾ ڇڻ زلزلو اچي ويو. ان رپورٽ جو هڪ اقتباس ڏجي ٿو:

”ڪانگريس سٽن صوبن ۾ رام راڄ قائم ڪيو. اعلان ڪيائون تہ سوراج ملي ويو! هندو ئي سرڪاري حاڪم آهن. هر هنڌ عيد ۽ محرم تي ڏاڍا ظلم لڳايو ويو، پر دسهڙي، ڏياري ۽ هوليءَ ۽ ٻين هندن جي ڏڻن کي ڏاڍا ڪان آزاد رکيو ويو. مسلمانن کي ڳاءِ ڪشيءَ کان جبراً روڪيو ويو، ان متعلق اهڙو انتظام ڪيو ويو، جنهن ڪو شخص، مسلمان کي ڳئون وڪڻي نہ سگهي. مدراس ۽ ٻين صوبن ۾، قانوني طرح سان ’قربانيءَ‘ جي خلاف بل پيش ڪيو ويو، پر مسلمانن جي احتجاج جي ڪري، ڪٿي بہ پاس ٿي نہ سگهيو. قرآن شريف جلايا ويا، مسجدن ۾ خنزير جو گوشت اڇلايو ويو. ڪن هندن تہ مسلمانن کي سوئر جي گوشت کارائڻ ۽ پيشاب پيارڻ

ڪائين وارداتون پيدا ڪيون ويون. يو- پيءَ جي هڪ
شهر بسوا ۾ هڪ هندو جهڳڙي ۾ مارجي ويو، ان
جي بدلي وٺڻ لاءِ 43 مسلمانن کي گرفتار ڪيو ويو،
انهن مان 6 کي ڦاسي ڏني ويئي ۽ 24 کي عمر پر
قيد جي سزا ڏني ويئي ۽ عدالت عاليه ۾ اپيل ڪرڻ
جو حق کسيو ويو."
(پير پور رپورٽ، تمهيد - الف - ب)

پير پور 'رپورٽ' جي واقعات جي ترديد لاءِ ڪانگريس
ڪافي شور برپا ڪيو، پر ڪجهه به نه وريو.

اڃا 'پير پور رپورٽ' جي زلزله افگن اثرات ڪان ايوان
ڪانگريس جا در و ديوار ڏڪي رهيا هئا ته ستان ڪيمبرج يونيورسٽيءَ
جي پروفيسر ڪوپ لينڊ جي رپورٽ شايع ٿي، جنهن ڪانگريس
حڪومتن جي نظم و نسق لاءِ هيٺين رپورٽ درج ڪئي آهي:

"آڪٽوبر 1937ع جي شروعات ڪان وٺي، سيپٽمبر
1939ع جي آخر تائين، ڪانگريسي صوبن ۾، 57
زبردست فساد ٿيا. انهن مان بهار ۾ 15، يو- پيءَ ۾
14، سي - پيءَ ۾ 11، مدراس ۾ 8، بمبئيءَ ۾ 7،
اوڙيسا ۾ 1 ۽ سرحد ۾ 1- انهن فسادن ۾ قتل ٿيل
مسلمانن جو انداز 17000 هزار هو!"

مطلب ته اهو فسادن جو سلسلو هلندو رهيو.

1944ع ۾

قائد اعظم 1944ع ۾، علي ڳڙه ۾ هڪ تقرير ۾ پرزور
انداز ۾ اعلان ڪيو ته:

"مسلمان، انهن فسادن مان ناس ٿي نه سگهندو.
'پاڪستان' ان ڏينهن ئي وجود ۾ آيو هو، جڏهن

هندوستان ۾ ڀھربون غير مسلمان ـ ’مسلمان‘ ٿيو ھو.
ھيءَ ان دور جي ڳالھہ آھي، جڏھن ھت اڃا مسلمانن
جي حڪومت ٿي قائم نہ ھئي.“

قائد اعظم جي ان مختصر فقري ۾ جنھن بنيادي اصول
جي وضاحت ڪئي وئي آھي، ان ۾ ٻڌايو ويو آھي تہ جڏھن
ڪو ’غير مسلم‘ ’اسلام‘ کي قبول ٿو ڪري، تڏھن ھو ڪفر
جي دائري مان نڪري، امت مسلمہ جي دائري ۾ داخل ٿو
ٿئي. سندس اصول حيات، قوميت، تھذيب ۽ تمدن ۾ فرق ٿو
پيدا ٿئي، ان ڪري جنھن پھرئين غير مسلمان شخص، ھت سڀ
کان اول اسلام قبول ڪيو ھو، سو ھندو قوم جو فرد نہ
رھيو، پر نئين دائري ۾ آيو، جنھن جو مطلب اھو ھو تہ
ھندوستان ۾ ھڪ نئين قوميت جنم ورتو آھي، جنھن جي تصور
حيات ھندن کان جداگانہ آھي.

پشاور ۾ 27 نومبر 1945ع تي قائد اعظم مزيد وضاحت
ڪندي فرمايو:

”اسان ٻنھي قومن ۾، صرف مذھب جو فرق ناھي؛
اسان جو ڪلچر، ھڪ ٻئي کان جدا آھي؛ اسان جو
دين، اسان کي ھڪ جداگانہ قانون حيات ٿو ڏئي،
جو زندگيءَ جي ھر شعبي ۾ اسان جي رھنمائيءَ لاءِ
ڪافي آھي. اسان ان نصب العين تي زندگي بسر
ڪرڻ گھرون ٿا.“

(27 نومبر 1945ع، ايڊورڊز ڪاليج پشاور)

ان طرح جون 1945ع ۾، فرنٽيئر مسلم اسٽوڊنٽس جي
نالي پنھنجي پيغام ۾ چيائين:

”پاڪستان مان اسان جو مطلب اھو ناھي تہ اسان
غير ملڪي حڪومت کان آزادي ٿا گھرون، پر ان

مان اها مراد آهي ته اسان جو 'اسلامي نظريه حيات' زنده رهي، جنهن جي حفاظت ضروري آهي. اسان کي وڳو پنهنجي آزادي حاصل ڪرڻي ناهي، پر انهن طرح مستعد ۽ قابل به ٿيڻو آهي، جئن اسان ان جي حفاظت به ڪري سگهون ۽ اسلامي تصورات ۽ اصولن تي زندگي به گذاري سگهون."

قائد اعظم جي مٿين تقريرن ۾ پاڪستان جو مقصد واضح طور ٻڌايو ويو آهي، باوجود ان جي، جواهر لال نهرو اعلان ڪيو ته:

"هندوستان ۾ فقط ٻه قومون آهن، هڪ انگريز ٻي ڪانگريس!"

جنهن جي جواب ۾ قائد اعظم للڪاريو ته "بيشڪ! ٽين قوت به آهي، جا آهي مسلمان!" جا اڳتي هلي ثابت ٿي.

1946ع ۾، برطانيه مان هڪ وزارتي مشن آئي، جنهن هندو مسلم مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ، مختلف سياسي جماعتن ۽ رهنمائن سان گفتگو ڪئي. جڏهن ته انهن جي واين ۽ فيصلن ۾، مسلمانن جي مطالبن جي تڪميل جو ڪوبه عنصر نه هو، تنهن ڪري مسلمانن ان کي رد ڪري ڇڏيو. ان جي رد عمل طور بمبئيءَ ۾ مسلم ڪائونسل 'راست اقدام' جو اعلان ڪيو. 'راست اقدام' جو اعلان ٻڌي، ڪانگريس ڪن ڪٽا ڪيا، ۽ مسلمانن سان لڙڻ لاءِ تياري ڪئي.

چنانچه 16- آگسٽ 1946ع تي ڪلڪتي ۾ هولناڪ فساد ڪيو ويو، جنهن ۾ هزارين مسلمان هلاڪ ٿيا، ان کان پوءِ بمبئي، ڳڙه مڪتيشر، ڪوهٽا ۽ الهه آباد ۾ فساد ٿيا. نواکلي ۽ بهار ۾ جي خونريز واقعا ٿيا، ان کان ڪوبه نا آشنا ناهي، هزارين مسلمان ماريا ويا، ڪروڙن جي جائداد ساڙي وئي،

خود هندن جا ڪنڌ به انهن واقعن کان جهڪي ويا. قائداعظم اعلان ڪيو ته: ”پاڪستان هاڻي مسلمانن لاءِ زندگيءَ جو هڪ لازمي شرط بڻجي چڪو آهي، ان کي دنيا جي ڪابه طاقت ٽاري نه ٿي سگهي!“

جائزو ۽ احتساب

’جام جم‘ ۾ بلبل مرحوم، سر عبدالرحيم، مرڪزي اسيمبليءَ جي صدر جي تقرير ڏانهن پڻ اشارو ڪيو آهي، پر تقرير جا ڪي به اقتباس نه ڏنا آهن. مناسب آهي ته ان تقرير جو هڪ اقتباس پيش ڪجي. سر عبدالرحيم فرمايو آهي:

”مان اوهان جو توجه، شڌي ۽ مهاسڀا ۽ سنگهٺن تحريڪن ڏانهن ڇڪائڻ گهران ٿو. پهرينءَ جو مقصد آهي مسلمانن کي هندو بڻائڻ، ۽ ٻيءَ جي مدعا آهي مسلمانن سان لڙڻ لاءِ تيار ڪرڻ. مسلمان، لڇپراءِ ۽ شرڌا نند ۽ مهاسڀا جي ان قسم جي تحريڪن کي پاڻ لاءِ چئلينج تصور ٿا ڪن. هندن جو اهو قدم عيسائي جهاد کان وڌيڪ خطرناڪ آهي، جو صديون اڳ فلسطين ۾ برپا ٿيو هو. اهو ڪو مذهبي چئلينج ناهي، پر مسلمانن لاءِ وڏو خطرو آهي ان جي جواب ۾ مسلمانن پاران دفاعي تنظيم ٿي آهي. اهو سچ آهي ته تاريخ ۾ هن کان اڳ، ايتري ڪشيدگي پيدا نه ٿي هئي، جهڙي اڄ آهي. هندو ليڊر صاف صاف چون ٿا ته مسلمان هندوستان مان نڪري وڃن، جئن اسپين مان خارج ڪيا ويا هئا. يا شڌ ٿي هندو بڻجي وڃن ۽ هندن سياسي خيال سان هم نوائي پيدا ڪن. ان حالت ۾ ايراني قول ’دشمن نه توان

حقير و بيچاره شمرد' کي ياد ڪرڻ گهرجي. هندو اسان کان بهتر حالت ۾ آهن، خود انگريز به سندن زهر افشانيءَ کان مرعوب ۽ خائف آهن. هي هڪ اهڙو مهلڪ اوزار آهي، جنهن جنگ عظيم ۾ تباهي آندي. اها روش يورپين قوميت جي برڪتن ۾ شمار ڪئي وڃي ٿي. هي مسڪين ۽ معصوم صورت حضرات برابر ڪم ۾ مشغول آهن، انهن جي هڪ جماعت، خود اسلام ۽ اسلامي تعليمات تي به حملي ڪرڻ ۾ يد طوليٰ رکي ٿي ۽ ٻي جماعت تاريخ کي مسخ ڪري رهي آهي. اها ثابت ڪرڻ گهري ٿي ته هندوستان کي 'اسلام' مان ڪو به فائدو نه پهتو آهي! مسلم قوم بيڪار قوم آهي، اها اڇوتن ۽ شودرن کان به ڪريل آهي، هو اسان جي بزرگن جي تذليل کان به نه ٿا مڙن، سواءِ چند مسلمانن جي، جي سندن هم خيال ۽ هم نوا آهن. انهن ڳالهين جو لازمي نتيجو آهي، فساد ۽ خونريزي. اهي حضرات خوش ٿا ٿين جڏهن ڪو غيور مسلمان، غصي مان، ڪنهن 'شاتم' (گارين ڏيندڙ) کي قتل ٿو ڪري، ان لاءِ ته ڪين عام مسلمانن کان بدلي چڪائڻ جو زرين موقعو ٿو ملي، هو مسلمان جي مذهبي ديوانگيءَ ۽ جوش و خروش کي بدنام ڪرڻ لاءِ، اهڙن ڪمن کي بهانو ٿو بنائي اهڙن ڪمن مان هندن ڪهڙي سرخ-روئي حاصل ڪئي آهي؟ انهن پنهنجي جارحانه عمل مان صاف ظاهر ڪيو آهي ته 'مسلمان' ڪڏهن به ڪين پنهنجي قسمت حوالي نه ڪندا. چنانچه مسلمانن کي پنهنجي مدافعت ۽ تحفظ لاءِ هر ممڪن تدبير بنائڻ گهرجي. اسان مسلمانن کي، انهن مدبرن مان، جي هندو آهن،

صاف صاف ٻڌائڻ گهرجي ته سنڌن اها دعويٰ تہ هندوستان رڳو هندن جي ملڪيت آهي، سراسر باطل ۽ بي بنياد آهي.“

-”آزاد قوم کي تعمير اور پاڪستان“ از ڈاکٹر ناموس (ص 187-188)

دليل جي آخري ضرب

جام جم عرف پاڪستان ڏانهن پهريون قدم ۾ آيل بحث جي تائيد ۾، جو تفصيل سان، برصغير هند و پاڪ جي سياسي پس منظر جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو اميد ته ڪافي ٿيندو. آخر ۾ قائد اعظم جي ان تقرير جو اقتباس ڏيون ٿا، جا تقرير آل انڊيا مسلم ليگ جي ساليانه اجلاس، دهليءَ ۾ 24- اپريل 1943ع ۾ ڪئي وئي، جنهن تقرير کي، هڪ فيصله ڪن خطاب ۽ دليل جي آخري ضرب قرار ڏنو ويو آهي، جنهن جو 'جام جم' جي مندرجات سان ڪافي تعلق آهي. قائد اعظم فرمايو آهي:

"سڀ کان اول ايڪٽ 1861ع ۽ ٻئي پيري ايڪٽ 1884ع جي رُوءِ سان، گورنر جنرل جي نام نهاد ڪائونسل ۾، مسلمانن کي تمام گهٽ نمايندگي ڏني وئي. نمايندگي ڏيڻ جو ڍونگ هن طرح ڪيو ويو ته چونڊيل نمايندا، امپريل ڪائونسل، مقامي ڪانسلون، ميونسپالٽين ۽ ضلع بوورڊن ۾ موڪليا ويا. ان ايڪٽ موجب يقيناً مسلمانن جو چونڊجڻ ناممڪن هو. ان کان پوءِ 1907ع ۾ منٽو مارلي سڌارا آندا ويا ۽ چونڊن جو دائرو وسيع ڪيو ويو، پر جڏهن ته مسلمانن کي 1884ع کان وٺي، 1907ع تائين، ڪافي تجربو حاصل ٿي چڪو هو، تن جدا گانه انتخاب جو مطالبو ڪيو.

مسٽر گوکلي، جو هڪ وڏي هندوءَ دادا ڀائي نوروز جي جو شاگرد هو، تنهن چند اصول اڳيان آندا. مسٽر گوکلي فراخدلانه انداز ۾ مسلمانن جي مفاد جي حمايت شروع ڪئي. جن مان هڪ هي هو ته 'هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ ملي ڪري، پنهنجن حقن جو تصفيو ڪن'. گوکلي وڏو فراست جو صاحب هو. 1907ع ۾ چئي چڪو هو ته 'هڪ وڏي هندو اڪثريت جي مقابلي ۾، مسلمان قدرتي طرح مان خوفزده آهن، ڪين خطرو آهي ته اُهين نه ٿئي جو انگريز جي غلاميءَ مان نڪري، هندن جا محڪوم ٿي وڃن، ۽ اها ڳالهه اهڙي ناهي، جنهن ڪي نظرانداز ڪري سگهجي. اگر تعداد جي لحاظ سان 'هندو' ان پوزيشن ۾ هجن ها ته ڇا، اهي به ان قسم جا شڪ شڪوڪ نه ڪن ها؟ يقيناً هنن ڪي به ان قسم جو خطرو درپيش اچي ها ۽ اهي ان قسم جا مطالبا ڪن ها، جيڪي اڄ مسلمان ڪري رهيا آهن.'

دادا ڀائي نوروز جي جهڙن جليل القدر انسانن، اسان جي دلين ۾ منصفانه ۽ مناسب اتحاد جي اميد پيدا ڪئي هئي، ليڪن ياد رهي ته ان ئي دور ۾، 'هندو راڄ' جا خواب ڏسي رهيا هئا. مان هت هڪ وڏي هندو ليڊر، مسٽر بپن چندر پال جي تحرير جو هڪ اقتباس ڏو پيش ڪريان، جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته 1913ع ۾ ئي هندن جي هڪ وڏي گروه 'هندو راڄ' حاصل ڪرڻ لاءِ، مسلمانن سان ڪشمڪش شروع ڪئي هئي. مسٽر پال، 1913ع ۾ هن طرح خيال ظاهر ڪيو:

"اسان هندن ۽ مسلمانن ۾ جي اختلافات موجود آهن،

اهي وڳو سياسي ۽ اقتصادي مفاد حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ ناهن. اسلامي دور ۾ حڪومت ۾ هندن ۽ مسلمانن جي مشترڪ حيثيت هئي. ليڪن ان حڪومت هندن جي ثقافتي اتحاد کي تباه نہ ڪيو. اسان مسلمانن کان گهڻو ڪجهہ حاصل ڪيو ۽ انهن کي بہ ڪجهہ ڏنو. ليڪن خيالات ۽ ارادات جي ان تبادلي سان بہ اسان جي مخصوص ثقافت کي ڪو نقصان نہ پهتو. اسان جي مخصوص وصف ۽ ثقافت، ان چيز لاءِ روح روان آهي، جنهن کي اڄ اسان قوميت سڏيون ٿا. اها قوميت سياسي خيال ۽ نصب العين جي ترجماني نہ ٿي ڪري، بلڪ اسان جي اجتمائي زندگيءَ ۽ سرگرميءَ جي هر شعبي ۾ جاري ۽ ساري آهي. قوميت جي اسان واري تخيل ۾ دراصل سياست جو گهٽ دخل آهي. يورپ جي نام نهاد سياسي ادارن، مدد ڏيڻ جي بجاءِ، اسان جي حقيقي قومي زندگيءَ جي نشونما ۽ ارتقا ۾، رڪاوٽ وڌي آهي. عام حالتن ۾، سياسي محڪومي، ان زندگيءَ جي ٻاهرئين حصي تي بہ اثر انداز نہ ٿي ٿئي. هندوستان جي قومي تحريڪ، جا لازماً هڪ هندو تحريڪ آهي، ان جو مقصد آهي، نصب العين جي حيثيت سان، 1- هندو قوميت جي حمايت ۽ هندو راڄ، 2- فيڊرل بين الاقواميت جي حمايت، 3- عالمگير فيڊريشن جي حمايت. چندرپال ڪهڙي چيز جي حمايت ڪري رهيو آهي؟ هندوراڄ ۽ هندو قوميت جي؟ ليڪن، باوجود ان جي، دادا ڀائي نوروزجي کان حاصل ڪيل اميد جو چشمو هميشه منهنجي دل ۾ جاري رهيو. مان ان اميد کي ڇڏڻ لاءِ ڪڏهن بہ تيار نہ هوس، بلڪ

ان کي اجا بہ وڌيڪ قوي تر ڪرڻ لاءِ ڪم شروع ڪيم."

ڪانگريس جي اجلاس ڪراچي 1913ع کان پوءِ، مون پيٽي ۽ ٽيٽي طاقت سان، جدوجهد شروع ڪئي. ان کان پوءِ ڇا ٿيو؟ جن ماڻهن کي اهو واقعو ياد آهي، سي ڄاڻن ٿا تہ ان جو مقصد غلط فهميءَ جو ازالو هو، جا هر طرف ڦهلجي چڪي هئي.

مسلمانن ۽ هندن ۾ ڪيترا ماڻهو اهڙا بہ هئا، جي ان طريق ڪار کان مطمئن هئا. ان گروهہ ڏاڍي ڪوشش ڪئي. ان گروهہ ۾ 'مها پاپي' مان ئي هوس؛ مون ڏاڍي مغز ماري ڪئي تہ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جا اجلاس، هڪ ئي شهر ۾ ڪرڻ گهرجن. اها ڪوشش ڪامياب ٿي. اهو 1915ع جو واقعو آهي. مون وڏي ڪوشش سان، ڪانگريس ۽ ليگ کي بمبئيءَ ۾ يڪ جا ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي.

ايندڙ اجلاس 1916ع ۾، (مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جا) لکنو ۾ ٿيا، اتي اسان هندو مسلم معاهدي تي گڏجي دستخط ڪيا. ليڪن ان معاهدي کي برطانوي پارليامينٽ، مختلف طريقن سان، مسخ ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ مانٽيگو چيلمسفورڊ سڌارا آيا.

1916ع ۽ 1917ع ۾ مطلع سياست تي، گانڌي جي نمودار ٿيو ۽ 12 مئي 1920ع تي 'ينگ انڊيا' ۾ اعلان ڪيائين:

"مون وٽ سياست نہ پر مذهب اهم آهي! سياست مذهب جي تابع آهي!"

ياد رهي، ان ئي مبارڪ مهيني ۾، ست سال اڳ، بپن چندر پال، مٿيون اعلان ڪيو هو، جو بيان ٿي چڪو

آهي، ڏسو ته گانڌي جي ڇا ٿو فرمائي؟

”اها ڳالهه اوهان کي معلوم هوندي، ته ان اعلان گاڻ پوءِ، گانڌي جيءَ ڇا ڇا ڪيو؟ گانڌي جيءَ چيو: سياست، سڀني ڪنهن به فيصلي تي غالب اثر نه وڌو آهي. اگر مان سياست ۾ حصو وٺان ٿو، ته پوءِ ان جو سبب فقط اهو آهي، جو سياست نانگ وانگر ڦيرو ڪائي، اسان کي چئني طرفن کان گهيرو وجهي ڇڏيو آهي. ان قلعي مان ڪوبه شخص ڪوشش ڪرڻ جي باوجود نڪري نه ٿو سگهي. ان نانگ سان فيصلي ڪرڻ لاءِ مان پنهنجن دوستن سان گڏجي هڪ ”تجربو“ ڪري رهيو آهيان ته سياست ۾ مذهب داخل ڪيو وڃي.“

تفصيل مان اوهان کي معلوم ٿي چڪو هوندو ته گانڌيءَ اها حرڪت ڇاڻي واڻي، انتقام وٺڻ لاءِ ڪئي هئي.

1921ع ۾ ناگپور ڪانگريس تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، گانڌيءَ 13 آڪٽوبر *1921*ع جي ’ينگ انڊيا‘ ۾ لکيو:

> ”مان خود کي سناتني هندو سمجهان ٿو، ڇو ته اول ته مان ويدن، اپنشدن، پرانن ۽ هندن جي سڀني ڌارمڪ ڪتابن، اوتارن، آواگون کي مڃان ٿو. ٻيو ته مان ورن آشرم (ڇوت ڇات ۽ ذات پات جو ڦير برهمڻ، کتري، وئيش، شودر جي برهمڻن واري تقسيم) کي ويدڪ صورت ۾ مڃان ٿو. ٽيون ته مان ڌرم جي ڪري گئورڪشا جو قائل آهيان. چوٿون ان ڪري ته، مان مورتي پوڄا جو ڪنڊن (ترديد) نه ٿو ڪريان!“

گانڌيءَ جي ان صاف اعلان تي ڪجهه قوم پرست هندو، ڏاڍا بيقرار ٿيا. سڀني شڪ جي ازالي لاءِ گانڌيءَ، دوباره 1924ع ۾ چيو:

”ماڻهو اجايون سرگوشيون ڪري رهيا آهن، ته سان مارو وقت مسلمانن سان گڏ رهان ٿو، ان ڪري هندو ذهنيت کي سمجهي نه ٿو سگهان! اهين بلڪل ناهي. مان خود هندو ذهنيت رکان ٿو، ليڪن هندن جي ذهنيت کي سمجهڻ لاءِ، هندن ۾ نه ٿو رهان. اهو به سچ آهي، منهنجي رڳ رڳ هندو آهي، منهنجو هندوپڻو ڏاڍو حقير ڇڳو، جو انتهائي مخالف اثرن ۾ به قل قول ڏئي نه سگهي!“

”1925ع کان پوءِ، ’هندو مسلم‘ اتحاد لاءِ وري ڪوشش ڪئي ويئي. هر پيري اسان عرضدارن جي حيثيت سان گانڌيءَ ۽ ڪانگريس جي دروازن تي ويندا هئاسون، ۽ پنهنجون تجويزون پيش ڪندا هئاسون، پر افسوس اهو آهي، جو ڪنهن نه ڪنهن عذر ۽ بهاني کي وچ ۾ آڻي، هميشه جواب نفيءَ ۾ ملندو هو. ڪانگريس اتحاد لاءِ ڪڏهن به ڪي جوابي تجويزون نه ڏنيون. اوهان کي ياد هوندو ته اسان 1927ع جي آخر ۾، دهليءَ ۾ ڪجهه تجويزون بنايون هيون، ۽ ان مقصد لاءِ ٻه ڪميٽيون مقرر ڪيون هيون، مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جي طرفان، جئن اهي متفق ٿي مشترڪ سياسي مطالبو پيش ڪري سگهن. مان اوهان کي ٻڌائڻ ٿو گهران ته اهو گانڌي ئي هو، جنهن ان قسم جي تجويز کي ناس ڪري ڇڏيو! اسان پنهنجن تجويزن کي واپس وٺڻ لاءِ مجبور ٿي وياسين.

ان کان پوءِ ”نهرو رپورٽ“ ميدان ۾ آئي، ان جي تاريخ اوهان کي معلوم آهي. مولانا محمدعلي جوهر، هڪ آزاد خيال انسان هو. ان بزرگ، ان رپورٽ متعلق جو ڪجهه چيو، سو مان اوهان کي ٻڌايان ٿو. فرمايائين:-

”ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي دور ۾، سرڪاري اعلان ڪرڻ کان اڳ، شهرن جي گهٽين ۾ ڊنڊورچي حاڪمن

جو اظهار هن ريت ڪندو هو:

”خلق خدا ڪي، ملڪ ملڪہ ڪا، حڪم ڪمپني بهادر ڪا.“

ليڪن گانڌيءَ جي موجوده نهرو رپورٽ جي ماتحت، ڊنڊورچي، هنن لفظن ۾، هندوستان جي هيٺي غلاميءَ جو اعلان ڪندا تہ:

”خلق خدا ڪي، ملڪ برطانيہ ڪا، اور حڪم مهاسڀا بهادر ڪا.“

ان طرح 1930ع ۾، بمبئيءَ جي هڪ عام جلسي ۾، مولانا محمد عليءَ فرمايو:

”گانڌي فرقہ پرست هندو مهاسڀا جي زير اهتمام ڪم ڪري رهيو آهي. هو هندوازم جي اقتدار ۽ مسلمانن کي محڪوم ڪرڻ لاءِ، وڙهي رهيو آهي. هن سول نافرماني هلائڻ لاءِ مسلمانن سان ڪوبہ مشورو نہ ڪيو. هو فاتحانہ انداز ۾ مسلمانن کي لتاڙيندي، اڳتي وڌڻ چاهي ٿو. اسان ڪنهن عهدنامي جي پيچڪڙي نہ ڪئي آهي، اسان ملڪ جا غدار ناهيون. گذريل ڏهن سالن کان هندو اڪثريت مسلمانن کي ستايو ۽ ايذايو آهي، مسلمانن تي ظلم ۽ تشدد ڪيو ويو آهي، ليڪن ايتري عرصي ۾، گانڌيءَ ڪڏهن بہ حالتن کي سڌارڻ لاءِ، دهشت پسند ظالم هندن جي مذمت نہ ڪئي آهي. ان ”شڌيءَ ۽ سنگهٺن تحريڪن لاءِ بہ ٻڙڪ ٻاهر نہ ڪڍي آهي. ان مدراس جي هندو مسلم اتحاد جي معاهدي کي ٽوڙيو، هاڻي اسان لاءِ، ان قرآني حڪم تي عمل ڪرڻ کان سواءِ، ٻيو ڪوبہ چارو ڪونهي تہ-

”اگر ڪنهن جماعت جي طرف کان، دغابازي ۽ عهد شڪنيءَ جو انديشو پيدا ٿئي، تہ پوءِ ان معاهدي کي ان جي منهن تي اڇلائي وجهو!

الله دغابازن ۽ بد عهدن جي چال کي پسند نہ ٿو ڪري.“ (1)
هي آهي قائد اعظمؒ جي دليل جي ضرب، جنهن پاڪستان لاءِ راهہ هموار ڪئي.

اقبال ۽ پاڪستان:

علامہ اقبال هڪ مفڪر جي حيثيت سان ملڪ جي سياسي حالتن کان ايترو تہ نا اميد ٿيو، جو نهايت والهانہ انداز ۾ قائد اعظمؒ کي خط ۾ لکيائين:

”هندوستان ۾، مسلمانن جي حيثيت سان، اوهان جي تنها شخصيت آهي، جنهن کان قوم اها اميد رکي ٿي تہ، اگر اولهہ يا پوري هندوستان ۾ جو سيلاب اچي رهيو آهي، ان ۾ اوهان ئي قوم جي صحيح قيادت ڪري سگهو ٿا.“

ان طرح علامہ اقبال، قائد اعظمؒ سان سياسي رفيقڪار ٿي ڪم ڪيو. هندن ۽ مسلمانن جي فلسفہ حيات جي اختلاف ۽ تضاد کان متاثر ٿي محسوس ڪيائين تہ هي ٻئي قومون، ڪڏهن بہ همراز ۽ دمساز ٿي رهي نہ سگهنديون آهن. چنانچہ 1930ع ۾ مسلم ليگ جي اجلاس، الهہ آباد، ۾ چيائين:

”مسلم ايشيا جا سڀ ملڪ مجموعي طرح سان اسلام لاءِ ايتري گران قدر متاع جي حيثيت نہ ٿا رکن، جيتري اڪيلي هندوستان جي ملت اسلاميہ. ان ڪري، هندوستان جي مسئلي کي صرف ان زاويہ نگاهہ سان ڏسڻ گهرجي تہ هندوستان ۾ ’اسلام‘ جو حشر ڇا

(1) مرتب جميل الدين،
شيخ محمد اشرف، لاهور 1952ع جلد اول ص 525-529.
اقبال اور تحريڪ پاڪستان ـ اقبال رويو جنوري 1967 ص114-119.
“Speeches and writings of Mr: jinah”

ٿيندو؟ بلڪ پنهنجي اهميت کي محسوس ڪندي، ان نقطهِ خيال کان به ڏسڻ گھرجي ته امان جي موت ۽ حيات جو اسلامي دنيا تي ڪهڙو اثر پوندو- منهنجي آرزو اها آهي ته پنجاب، سرحد، سنڌ، بلوچستان کي ملائي، هڪ واحد رياست قائم ڪئي وڃي. هندوستان کي حڪومت خود اختياري، برطانيه جي زيرِ سايه ملي، يا ٻاهر ملي، ڇا به ٿئي، مون کي ته اهو ئي نظر اچي، ته اتر اولهه هندوستان ۾، هڪ متحده اسلامي رياست جو قيام، گهٽ ۾ گهٽ، هن علائقي جي مسلمانن جي مقدر ۾ لکيو ويو آهي."

شاعر جو اهو خواب، نيٺ تڪميل تي پهتو ۽ 'پاڪستان' بڻايو ويو.

اعتراف

'پاڪستان' جن حالتن ۾ مليو، اهو به هڪ تلخ باب آهي. برلا ۽ ٽاٽا جي ڪروڙن روپين جي رشوت اهو ڪم ڪيو جو بنگال ۽ پنجاب ۽ ڪشمير کي اڌو اڌ ڪيو ويو. لهذا، تمسخر طور، چوڻ وارن چئي ڏنو ته اهو 'لنگڙو پاڪستان' آهي.

ڪن چيو ته پاڪستان جي تحريڪ خود انگريزن جي پيدا ڪيل آهي. شڪر آهي جو آخري وائسراءِ هند، لارڊ مائونٽبيٽن ان جي ترديد ڪئي.

اصل ۾، تقسيم جو سبب، 'هندو برهمنيت' هئي، جنهن جي تنگ نظريءَ ۽ ڪم ظرفيءَ، ملڪ کي ٻولائي ۾ وڌو، لڪين ساٿهو فسادن ۾ مٺا، ڪشيدگيءَ ۽ ڪشمڪش جو بنياد پيو ۽ ان کي بين الاقوامي سياست، هوا ڏئي، دور دڪائي ڇڏيو آهي.

هندن جي مشهور عالم، محقق، ماهر تعليم ۽ مورخ، پنڊت

سندرلال جي هڪ تقرير جون 1966ع ۾ شايع ٿي آهي، جنهن ۾ چيو اٿس:

"منهنجي هڪ پراڻي ساٿيءَ، لالہ لجپرام، هندو مسلم جهڳڙي کي ختم ڪرڻ لاءِ سڀ کان اول اها تجويز پيش ڪئي هئي تہ مسلم اڪثريت جو علائقو الڳ ڪيو وڃي."

ان کان سواءِ قائد اعظم متعلق چيو اٿس:

"قائد اعظم ملڪ جي تقسيم جي بلڪل خلاف هو، ان تي خواه مخواه اهو الزام لڳايو ٿو وڃي. ملڪ جي تقسيم اصل ۾ هندن جي تنگ نظريءَ ۽ تعصب جو نتيجو آهي. خود لاهور ريزوليشن ۾، ملڪ جي تقسيم بابت ڪوبہ ذڪر ناهي!.... ملڪ جي تقسيم جو ذمہ دار قائد اعظم نہ پر فرقہ پرست هندو هئا.

اوهان (مسلمانن ڏانهن خطاب) ائين نہ ڪجو، جنهن غلطيءَ جو ارتڪاب هندن ڪيو آهي، ان کي نہ دهرائجو. انهن ملڪ کي ٽوڙي ٽڪرا ڪري ڇڏڻ منظور ڪيو، پر واڌڪي ذهنيت مان هٿ نہ ڪنيائون. هندن جي تنگ نظريءَ جي ڏينهن ڏيکاريا آهن، سي اسان جي سامهون آهن.

منهنجا دوستو! تقسيم جو قصوروار قائد اعظم محمد علي جناح نہ آهي، هو ملڪ کي پاش پاش ڪرڻ جي خلاف هو. مون کان پڇو! ملڪ جي تقسيم جي تجويز ڪنهن پيدا ڪئي. اوهان لالہ لجپتراءِ جو نالو ٻڌو آهي؟ منهنجو دوست هو ۽ وڏو انقلابي هو، ليڪن جڏهن ذهن ۾ بگاڙو آيو تڏهن تنگ نظريءَ جي فضا قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ هن سڀني کان

وڏيڪ حصو ورتو. ان سڀ کان اول، مسلم اڪثريت جي علائقن کي الگ ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي. ۽ تحرير ۽ تقرير ۾ ان جي تبليغ ڪيائين.

ان کان متاثر ٿي، انگريزن هندوستان کي پنجن حصن ۾ ورهائڻ جي اسڪيم بنائي، دراوڙستان، راجستان، هندوستان، پاڪستان ۽ سڪستان.

ان کان گهٽو پوءِ، رحمت الله چوڌري، سر محمد اقبال، خالد لطيف گابا، وغيره جا نالا اچن ٿا، جن ان تجويز متعلق پنهنجا رايا پيش ڪيا.

(هندن ڏانهن مخاطب ٿيندي چيائين): اي هندؤ! مان انصاف جي ڳالهه ٿو ڪريان. اوهان جي تنگ نظري ۽ تعصب آڏو نه اچي ها ته هيئن نه ٿئي ها! جڏهن مسئلي جو حل اڳيان آيو ٿي، تڏهن اوهان جي 'واڙڪي ذهنيت' ڪم ڦٽايو ٿي. مسلمان چار آنا ٿي گهريا، اوهان سادين ٽن آنن تي اِٽَ هٽي بيهي رهيا! ٽوهان جي ان واڙڪي ذهنيت ٺهيل ۽ سلجهيل معاملو خراب ڪري ڇڏيو.

گوکلي به مسلمانن جي حق جي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ خواهشمند هو، پر اي هندؤ! اوهان ان جي به ڪا ڳالهه نه ٻڌي ۽ بنگال ۾ مسلمانن 53 سيٽون گهريون، پر اي هندؤ! اوهان 51 سيٽن تي اِٽ هٽي بيهي رهيا! اوهان جون اهڙيون گهٽيون حرڪتون آهن، جن ۾ اوهان جي تنگ نظري، عصبيت، ضد ۽ هٽ ڌرمي ڪم بگاڙيو آهي.

ـ هندؤ! اوهان سکن کي به برداشت ڪري نه سگهندؤ! سکن، اوهان جي تنگ نظريءَ کان مجبور ٿي، سک صوبو گهريو آهي.

هندؤ! ناراض نہ ٿجو! منهنجون ڳالهيون ڪنن کي
ڪوڙي پڌو! اوهان ۾ ڪي اهڙا ماڻهو پيدا ٿي چڪا
آهن، جي چون ٿا تہ مسلمان، سک ۽ عيسائي سڀ
’هندو‘ ٿي وڃن يا ٻاهر نڪري وڃن، سو منهنجي
ڳالهہ ڪن کولي ٻڌو: اگر اهي سڀ ’هندو‘ بہ بنجي
وڃن تہ بہ اوهان جو جهڳڙو ڪٿي نہ ٿيندو۔ پوءِ
جهڳڙو هلندو، ڪشميري برهمڻ ۽ قنوجي برهمڻ جو!
اوهان کي معلوم آهي تہ گرو گولڪرداس، هندو راشٽر
ناهڻ گهري ٿو. حالانڪ هو پشياون برهمڻ آهي، ۽
هند ۾ چيتپاون برهمڻ جو راڄ گهري ٿو، جن جي
نسل سان مهاراشٽر جي آباديءَ جو تعلق آهي. مطلب
پيو ڪجهہ ناهي، تہ هو برهمڻ راڄ گهري ٿو. اوهان
سمجهو ٿا تہ جن سنگهہ ۽ آر. ايس. ايس جي حڪومت
۾ وڃڻ سان ڪو فائدو ٿيندو، سو غلط آهي؛ اوهان
کي اهي بہ لوڏي ڪڍي ڇڏيندا.“

(جنگ ڪراچي. 1- جولاءِ 1966ع)

هي آهي، پنڊت سندر لال جو اعتراف.

بهرحال، هن مفصل مقدمي ۾، نہ فقط 1857ع کان وٺي
1920ع تائين ملڪ جي سياسي حالات جو تنقيدي جائزو ورتو
ويو آهي، پر ان سان گڏ ’پاڪستان تحريڪ‘ جا مختلف سياسي
مرحلا بہ اچي ويا آهن، جن جي مطالعي ڪرڻ سان اميد تہ
ڪيئي غلط فهميون دور ٿي وينديون.

’جام جم‘ ۾ اڄ کان 50 سال اڳ جو ڪجهہ بيان
ڪيو ويو آهي، هي مقدمو ان جي تشريح آهي، ۽ ان جي
مندرجات جي تڪميل بہ آهي. اهو ئي سبب آهي جو اسان

جي سنڌي نقادن ۾ عالمن 'جام جم' کي "پاڪستان ڏانهن پهريون قدم" قرار ڏنو آهي. صاحب مطالعه دوستن کي، هن کان علاوه ٻيا به ڪيئي محققانه ڪتاب ملي سگهندا، جي سندن مقصد ۾ سياسي جدوجهد تي بيش بها مواد پيش ڪري سگهندا.

غلام محمد "گرامي"

جـــام جـم

مؤلف

مرحوم شمس‌الدین "بلبل"

عالم پناها

فتنہ بيدار دو چشمت بہ شکر خواب هنوز،
يـا نبي زيد سر از بالش راحت بـرکن.

مسلمانن جي زندگي حالت

۽

هوم رول جي هلچل

ڪن ڏينهن کان وٺي، هندوستان ۾ هوم رول يا حڪومت جي نون سڌارن لاءِ هلچل ٿي رهي آهي ۽ گرما گرم ڪوشش ۽ تقاضا، رعيت جي طرفان ٿي رهي آهي، تان جو ان جو اثر محسوس ڪري، وزير هند جي خيال ڪيو تہ پاڻ وڃي هندوستان جي ماڻهن جا رايا وٺي ۽ روبرو ساڻن بحث مباحثو ڪري. ان موجب سنڌ ۾ بہ ماڻهو، انهيءَ خيال ۾ لڳي ويا آهن .

هي سڀني کي معلوم آهي تہ جيئن سنڌ ۾ مسلمان آدم تمام گهڻو آهي تيئن جيهل جي اونداهہ ۾ بہ زور آهي. لکين ماڻهو آبادگار ۽ پوروهيت آهن، جن جي ڪمائيءَ تي سڀني آسودن ماڻهن جو گذران آهي . سرڪاري ڪامورن کان وٺي، زميندارن ۽ بيئلن تائين، يا وياج خور شاهوڪار هر وقت سندن رت پي رهيا آهن . هو ڍڳن ۽ ڍورن وانگي رات ڏينهن پيا پچهن، وهن ۽ رت پيٺ وارا ڪين نپوڙيندا، آسودا ٿيندا وڃن. انهن لاءِ نہ تعليم آهي نہ تربيت . انهن جو نہ ڪو آواز آهي نہ اثر، ۽

نہ انھن کان ڪو ٻيڻ ڳيڻ وارو آهي، ڇڻ تہ ماڻھن جي قطار ۾ ئي ناهن. اهو سڀ عدد مسلمانن جو آهي، ڌن ۾ جيڪي ٿورا پڙهيل يا نوڪر آهن، يا ٻين ڌنڌن ۾ آهن، سي ٻڻ پنھنجي نفس جا ٻندا، انھن ڪي ڦرڻ ڪاڻ وارا، ۽ پنھنجي پنھنجي خيال وارا، نہ ڪين قوم جي ڪاڻ نہ همدردي، فقط پنھنجي پيٽ پرستي ۽ حظ نفسي ۾ مشغول آهن. جيڪي وري غير قوم جي صحبت ۽ پنھنجي نام و نمود لاءِ ليڊر ٿيا آهن، سي سمورو غير قوم جي خيال جا پابند ۽ تابع آهن، نہ تہ نہ ڪو سنڌن ڪم هلي، نہ نانءُ نيڪي نڪري، ڳويا مسلمانن جي غريب رعايا ۽ قوم جو نہ ڪو سچو عيوضي آهي ۽ نہ ڪو هڏ ڏوڪي، نہ همدرد، اهي اهڙا نڌڻڪا آهن، جهڙو چوپايو مال، تعليم، تمدن ۽ سياست توڙي سوشل، ڏوڙي سرڪاري اختيارين ۾ سڀ غير قوم، يعني هندو پائر چڙهيل آهن. مسلمان خال خال ڪالعدم جهڙا. هيئر غير قوم ملڪ جي چرپر ۽ تقاضا جو وجهہ وٺي، پاڻ کي ان جو لائق ۽ اهل ڄاڻي، هر طرح ڪوشش ڪري رهيا آهن ۽ هند سنڌ ان تحرڪ ۾ ڳنڍجي وئي آهي.

هند جي مسلمانن اوائل ۾ پنھنجو هوش گوش قائم ڪري، آڳيانن بزرگن جي قول ۽ فعل تي عمل آڻي، پوليٽيڪل حقن لاءِ جدا 'مسلم ليگ' ٺاهي، مگر غالب شئي هر ڪنھن تي غالب آهي. تن ڪين اهڙو جادو ڦوڪيو جو انھن جا پير ترڪي ويا ۽ پاڻ ۾ رل مل ٿي، هڪ اسڪيم جوڙي تيار ڪيائون ۽ سرڪار ۾ موڪلي اٿن. هاڻي طرفين ان تي دم لاڻي آهي تہ اها منظور ٿئي.

ڪانگريس، جنھن سڄا 30 سال برابر لکن ڪروڙن روپين خرچڻ سان تجربو حاصل ڪيو، تنھن سان ٻن سالن جي ليگ وچي ڪلهو هنيون، سا مسلمانن جي ڪرامت ليکبي. پلا

هي ويچارا، نئين الف-بي ٽي سکيا. هنن کي ڪامل تجربو هو ته آخر هنن سمجهيو ته جيستائين هي بيوقوف مسلمان، اسان سان شامل راءِ نه ٿيندا، تيستائين چاڙهو ڪونهي. تن اسان جي ٻيهر نابالغن کي ڏاڍا ڏيئي، اهڙو مطيع ڪيو جو انهن پاڻيو ته رڳو ٻن سالن جي ليگ ڏاهڻ ۾، اسان کي مقصد ملي ٿا ته پيو ڇا؟ سي يڪدم ٽپو ڏيئي، ستيءَ وانگر ڏاڪڻ ۾ گهوڙي پيا، ته بس واه واه ٿـي ويـي! ڪي وڏا مغز ڪونجڻ لڳا، ڪن کي مجلسن جون پريزيڊنٽيون ڏيئي، سندن ڳيٽ ڳائي، شريعت جا خطاب ڏيڻ لڳا.

اهڙيءَ طرح سندن مٿو صاف ڪري ڇڏيا. هاڻي ساريءَ قوم جي ستيا ناس ڪرڻ لاءِ ڪات ڪهاڙيون کڻي پيا آهن ۽ وڏا مغزيه جي رڳو هاڻين ۽ شينهن وانگر هٺا، سي به اليڪٽرڪ جي ڇهڪ اڳيان ڪنڌ نمايو بيٺا آهن. ڪانگريس ۽ ليگ جي سمجهاڻي بابت سـون مسـڪين، اخبار ۾ ڏاڍو پٽيو ڪنيو پـر ٻڌي ڪير؟- سنڌ ۾ مسلمان سمجهي ڪير؟ غريب پنهنجي پيٽ ۽ پورهئي ۾ حيران، تن کي پڪيءَ وانگر ڪهڙي خبر ته سندن لاءِ ڏيهي ٿي ٽنگجي. جن کي ٿوري گهڻي خبر، تن ۾ قوميت ۽ همدرديءَ جو انـگ ڪونه. ڪو مري ته ڇا، جي بچي ته ڇاءِ هو پنهنجين زمينداريـن يا عهدن جـي موجن ۾ خوش. خبر ڪنهن مهل ڪا مجلس ٿي، يا ڪو موقعو آيو، ڪنهن حاڪم پڇو ته ڪٺي خير جـو ڪلمون چوندا، نه ته ٽيو پلو. زنـدهه قوم سواءِ اهڙين ڳالهين جي، نه رڳـو اخبارن ۾ ٻيو اشتهارن سان، ميٽنگن سان، وفدن سان، جا به جا اهڙيون سمجهاڻيون ڏيندا وتن ۽ مسلمانن کي به هرڪا ئيندا وتن.

”ميان! اوهان کي سڌارا نه گهرجن ڇا؟ سطالبن ۽ لالچن جي ڇوڙ ٽي نه لڳو، جي رڳو آفيسرن کي خوش ٿا ڪن. اڃو ته اسين اوهان کي آفيسر به مروڙي سروڙي ڪن ۾ وجهي

ڏون، پوءِ مزا وٺنا ڪريو!"

جڏهن ته رڳو هندواسيءَ جي هڪ ٻه چوپڙي اسان کي هٿ آئي آهي، جنهن ۾ نمبر 6 آهي. اهڙيون 5 ته اڳي ئي ڪڍيون اٿس. اهڙيءَ طرح ٻــي چوپڙي، نمبر ڪان سواءِ اٿس. هوڏانهن اسان جي پيــارو رئيس خان پروج (1) کــي ٻه سنهرائي ٻيهاريو اٿس، سو ٻه چوپڙيون پيو ڪڍي.

هندن جون ٻه چار روزانيون اخبارون، ٻه ـ ٽي باءِ ويڪلي ۽ ڪيئي هفتيوار آهن، تن سان گڏ چوپڙين جو ٻه ٽڪاءُ پيو پوي. هيڏانهن هڪ انڊو پيو منڊو، الامين، مخالفن جي چنبي ۾، ۽ انهن سان هم راءِ. 'الحق بـه نيمي درون، نيمي برون'، بلڪ ان جا خيال ٻه سا ڳيا آهن. باقي هڪ اخبار ڇا پٽيندي، ڇا روئيندي؟ هڪ هٿ سان تاڙي نه وڄندي آهــي. جيڪي قوم جا سربرآورده، انهن ڳالهين جا مخالف ٻه آهن، سي ٻه خواب خرگوش ۾ مبتل، يا ڀائين ته مسلمان، سائو ڳاهه آهن، سو ڀلي پيا ڪڇن. اوهين سائي جا ساوا رهندا. خبرناهي ته اهو سندن خيال ڪيتري قدر مفيد آهي. يا ته رضا تي راضي آهن، ته جڏهن خدا ڪي وڻندو، تڏهن ڪندو. مگر خداوند ڪريم هٿ- پير- زبان- طاقت- قوت- دولت بــه ڪنهن ڪم لاءِ ته ڏني آهي، جن کان دين ۽ دنيا جو ڪم وٺون. پر اسين ته پاڻ کي پنهين ڪمن کان عاري ۽ ڪورو ٿا ڏسون. الا ماشاالله!

ان بــابــت آفتاب ۾ جيڪو مٿو هنيو آهــي ۽ هيترن سارن مسلمانن کي سوال جواب ڪيا آهن، سو ٻه ناظرين تــي روشن آهي. تن مهينن کان اها ڌوڻ لڳي اچي، پر هڪ نيٺ هڪ آهي، ڪيترين بلائن کي ڀڄندو. آخر سکر جي ميٽنگ ۾،

---

(1) رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي ڏانهن اشارو آهي.
غ. م. ڪ

پاڻون هزار اشتهار ڇپائي، مشتهر ڪيا ويا، وري اخبار ۾ سپليمنٽ ڪڍي وئي، تان جو هن جي ڇوپڙيءَ جو ٺهڪار ڏسي، وري هن پمفليٽ جي ڇاپائڻ جو خيال ڪيو ويو، مگر افسوس ته:

خداونـدان نعمت را ڪـرم نيست،
ڪريمان را به دست اندر درم نيست.

مگر ۾ پليگ، پريس ۾ ماڻهو نه ٿي، مايا جو سوال درپيش! نه ڪو مددي، نه ڪو حال پڇڻ وارو. ظلم هي جو ڪو مسلمان ڪنهن به مضمون جو انگريزي ۾ به ترجمو ڪري نه ٿو ڏئي! ايـڏي بيدردي، ايڏي سنگدلي، ايڏي غفلت متن ڇانيل آهي، جو پانهنجي ٿو ته هاڻي اسان جـو آخري وقت آهي، شايد غير قوم جي پيرن ۾ اڄين ڏـڏا ڪاٽي مرنداسين. ڇو ته اسان کي قوميت جو ذرو به احساس ڪونهي. لاچار پنهنجي جڏي مڏي حال موجب، جيترو ٿي سگهيو آهي، اوترو مسلمانن جي سمجهائڻ ۽ سندن حقن بچائڻ لاءِ پنهنجي حتي المقدور ڪوشش ڪئي وئي آهي، آئينده اختيار خدا جي — وڏو ارمان ته پليگ جي ڪري "آفتاب" به بند ٿي وئي هئي. مخالفن کي خالي ميدان ملي ويو، اميد ته هيءُ رسالو تلافي مافات ڪندو.

شروعات

وڏي وڏي ڳالهه هيءَ آهي تہ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ گڏجي، جي مڏارا رٿيا آهن، اهي پاڻ امپريل ڪائونسل جي 19 ميمبرن صحيحون ڪري هند سرڪار جي پيش ڪيا آهن. هاڻي ان تي زور اٿن تہ ڪم از ڪم اهي تہ ملن، نہ تہ گهٽ ۾ راضي نہ ٿيندا سين. باقي هوم رول جا مطالبا تہ اڃا وڏيڪ آهن، جي پوءِ گهربا. ان بابت مختلف طرح سان جواب ڏنا آهن. هاڻي هن پمفليٽ ۾ باتفصيل ڏيندا سين تہ انهن مطالبن ۾ اسان مسلمانن جو گهٽو ڪجهہ نقصان آهي. اهي مطالبا اول 'هندواسيءَ' جي پن چوپڙين ۾ آهن، پوءِ 'سنڌواسيءَ' مسلمانن کي ڪي مطالبا ڏيکاريا هئا، تہ مسلمانن کي هي بہ نہ گهرجن ڇا؟ تڏهن مطلب ڇا اٿن؟ تنهنجو جواب بہ 'آفتاب' ۾ ڏنو اٿئون. وري ڪنهن تقرير ۾ ساڳيا مطالبا ٻئي ڍنگ سان، آنريبل مسٽر آل نبي ڏيکاريا هئا، تن جو بہ قسطوار جواب ڏيون ٿا. مسلمان ڇو هوم رول کان مخالف آهن، يا ڪي مسلمان ڇو هوم رول گهرن ٿا، تن جا سبب بہ ڏنا اٿئون.

هوم رولي، غير هوم رولين کي خوشامدي يا مطلبي ٿا سڏن، تن جو جواب بہ ڏنو اٿئون. غرض تہ پنهنجي عقل آهر، جيڪي ٿي سگهيو آهي، سو ناظرين جي پيش رکون ٿا.

مسٽر گوکلي آنجهانيءَ جي اسڪيم بہ ڏيکاريون ٿا، جنهن ويچاري اعتدال سان، اسڪيم ٺاهي مسلمانن لاءِ جدا

چونڪ جو حق قائم رکيو هو، پر هاڻي اسان جا پائر ان جي برخلاف ٿي بيٺا آهن، ۽ ليگ وارا ڪئن ريگ ۾ قاڻا آهن، سو به ظاهر ٿيندو، پوءِ سيڪنهن مسلمان کي راءِ قائم ڪرڻ آسان ٿيندي.

عجب ته هيءُ آهي، جو اسان جا حريف پائر سيني گهرجن ۽ مطالبن مان ڪي ڪي اهڙا فقرا منجهيل، فقط ميمبرين ۽ انتظامي ڪونسلن بابت ڏنا پڏائن، جن ۾ سرسري ڏسجي ته بيشڪ هندو مسلمانن لاءِ مفيد آهن. مگر باريڪ نظر سان ڏسبو ته تن ۾ به رولو آهي، جو هيٺ خبر پوندي. ڪو ڪهڙا فقرا پيو پڏائي ته ڪو ڪهڙا - نه ته اول کان آخر تائين، سڀ مطالبا ڏيکارين ته قلعي کلي پوي!

چوپڙي "هندواسي"

موسوم به

ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي رٿ

حڪومتي سڌار

ڪانگريس ۽ ليگ وارن 4-1 قلم تائين، ٺهراءُ ڪيو آهي ته پرڳڻن جي قاعدن واري مجلس ۾ چار پتيون چونڊيل ميمبر هجن، پنجين پتي سرڪار چونڊي. وڏن پرڳڻن بمبئي ۽ بنگال ۾ 125 ميمبرن کان گهٽ نه هجن ۽ ٻين ۾ 50 کان 75 تائين مسلمان پنهنجا عيوضي پرڳڻن ۾ هيٺين طرح چونڊن.

نوٽ:- عيوضين بابت مسٽر پرڳڙي صاحب، پنهنجي تقرير ۾ چيو آهي ته عام ماڻهو حڪومت جو ضابطو پنهنجي عيوضن جي معرفت رکي سگهندا، جن کي پاڻ چونڊيندا، وغيره- اسان جو ڪين عرض آهي ته سنڌ ۾ ميمبرن جي چونڊ بابت آنربل کي تجربو هوندو، ته ڪهڙي شرمناڪ حالت، پئسي خرچڻ ۽ سفارشن ۽ پراين ٻانهن سان تڙڻ تي ٿئي ٿي- انهن کي ماڻهن جو عيوضي سچو چئي سگهبو يا مصنوعي يا فريبي.

ٻيو فرمايو اٿس ته عيوضي قوم جا پاتي ناهن! اسان چئون ٿا ته هائو، پر ڪو پاتي، توڙي وڏو، ڪري پوي ته اهو گهر آنو يا مٽنو؟

-(بلبل)

اڌ گڏيل علائقن ۾ 100 مان 30، بنگال ۾ 40، بهار ۾ 25، وچ علائقن ۾ 15، مدراس ۾ 15، بمبئيءَ ۾ چونڊيل ڏيهي ميمبرن مان، ٿي پتي، پر شرط اهو ته مسلمان مجلسن جي ميمبريءَ لاءِ پڻ چونڊجن ۾ بهرو نه وٺندا.

جواب

هاڻي خيال ڪريو ته بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ جنهن منجهه 'سنڌ' به اچي وئي، مسلمانن جي ڪيتري مردم شماري آهي، تن کي مٿي شرط بندش سان، 'ٽين پتي' ڏياري ويئي آهي. يعني 100 ڊي 33 ميمبر- سنڌ جي ڀاڱي ڇڪي تاڻي 7-8 ميمبر اوڙڪ ته 12 ميمبر مس ايندا. پوءِ سنڌ ۾ اسان کي ملندا ايترا ميمبر قابل ۽ گريجوئيٽ، ۽ انهن ۾ ٽينڊي ڪا اهڙي ٽئوم؟ ۽ پاريندا ڪو پوڏو؟ باوجود ڊيڪ، دعويدار گهٽا ٽيندا ته

هم بهي هين پانچوين سوارون مين!

پر اسان جي نظر ۾ ته الف سلڪٽو-

اهڙا ميمبر ڪائونسل ۾ ڇا وڃي ڪندا ۽ ڪهڙي ميجارٽي يا طاقت سان مسلمانن جو ڪو فائدو ڪندا. جن جي برخلاف آهي آهي 'گٽڪ' اچي بيهندا، جو مارڪي کي ڇٽي واچڻ به نه ڏيندا.

هڪ شرط ته مٿي پڙهو ته مسلمان مجلسن جي ميمبريءَ لاءِ پڻ چونڊجن ۾ بهرو نه وٺندا.

وري پيو شرط پڙهو ته ڪوبه بل يا ٺهراءُ، جنهن جو هندن يا مسلمانن سان واسطو هجي، تنهن جي برخلاف جيڪڏهن واسطيدار ڌر جي ⅔ پتي، اعتراض ڪندي ته اهو بل پيش نه ڪبو.

جواب

ادو مٿو ادي ڇائي، اسين اوتري جا اوترا! ڪوبه بل

مسلمانن جي خاص فائدي ۾ هوندو ته هندو اعتراض آڻي، بند ڪرائي ڏا سگهن.

اهڙيءَ طرح مسلمان، پر جهڙو مسلمانن جو حال آهي تهڙو اسان کي نه سجهي ته هندن جي برخلاف ايتري پٽيءَ وارا مخالفت ڪري سگهندا. جيئن هاڻي ليگ مان ويگ ڪڍي اٿن، تئن سندن پير به ترڪائي ويندا . نه ته به ۽ ٻي ڏيون ڪرو مرو! ان شرط مان کهڙو فائدو؟ اتي به جيڪو ڏاڍو سو ڳابو ٿيندو.

5 قلم ۾ آهي ته علائقن جو مهندار جهڙو بمبئيءَ جو گورنر آهي، سو قاعدن ڏاهڻ واري مجلس جو ميمبر نه ٿئي، پر مجلس کي پنهنجي ميمبريءَ چونڊڻ جو حق ملي.

جواب

آهي ڪنهن سنڌي ميمبر کي اميد، ته هو هيڏين بلائن جي وچ ۾، ميمبريءَ ٿيڻ جو شرف حاصل ڪندو. نه لاءِ بيشڪ اسان جي مسٽر پرگڙي صاحب کي ڪنهن مهل اهو شرف ڪٿي ملندو ته ملندو، پر اسان لاءِ ڇا ٿيندو؟ سو به سندن هٿ جي پتلي، پنهنجي مرضيءَ تي ڪانئس ڪم وٺندا ۽ چوندا ته "ميان! اوهان جو مسلمان هو!" ڏٺيو ته ان مسلمانيءَ آهي.

1- ساڳي پراونشل گورنمينٽ جي ٺهرائن 2 کان 4 ڏائين آهي ته ميڪنهن پرڳڻي جي سرڪار جو مکي گورنر ٿيندو، جو انڊين سول سروس يا اهڙي نموني جي نوڪريءَ ۾ نه هوندو.

2- هر هڪ پرڳڻي ۾ انتظام هلائڻ لاءِ جماعت ٿيندي، جا گورنر سان گڏ سرڪار سڏبي.

3- ان ڪاروباري جماعت تي انڊين سول سروس جا نوڪر مقرر نہ ڪيا.
4- ان ۾ گهٽ اڌ ميمبر ڏيهي ٿين، جي ليجسليٽو ڪونسل جا چونڊيل ميمبر چونڊين.

جواب

گورنر جي ڪاروباري جماعت ۾ اڌ ڏيهي ميمبر ٿيندا، تن کي وري ڪائونسل جا چونڊيل ميمبر چونڊيندا، پوءِ ٻن ٽئين ميمبرن جي راءِ وڌيڪ ٿيندي، يا ٿين ٽيءَ جي؟ ان صورت ۾ ڪاروباري جماعت ۾ ڪنهن جي ميجارٽي ٿيندي؟ ۽ مسلمانن کي ڇا پڙ پوندو؟

اهڙيءَ طرح، امپريل ليجسليٽو ڪونسل جي ميمبرن ۽ مجلس جا ساڳيا شرط آهن، جن کي ساڳيو جواب آهي.

1- هند سرڪار جي اختيارين واري قلم 5 ۾ آهي تہ وڏين نوڪرين پرڻ جي اختياري هند سرڪار جي هٿ ۾ رهندي، پر اها اختياري امپريل ليجسليٽو ڪونسل جي قاعدن پٽاندر هلندي، ٿنهن ۾ ايندو ڪو سنڌ جي مسلمانن کي وارو؟ بلڪل نہ - ان عهدن ۾ ڪليڪٽريون، ڪمشنريون ۽ ٻيا عهدا بہ اچي وڃن ٿا. هٿ سخن در اين ست وارو معاملو آهي. رمز سهي ڪرڻ گهرجي.

ميمبرن جو هو حال، نوڪرين جو هي حال! اسان جي تعليم جو هي حال! اتفاق ۽ همدردي ۽ قوميت جو هو حال. ان هوندي بہ مسلمان هوم رول گهرن ۽ چڙي باز سان اڏامي؟ تہ هو گوءِ، هو ميدان!

چوپڙي نمبر 6 جو صفحو 7

جڊيشل ۽ رويـنيو ڪاٽي جـي جـدا ڪرڻ ۾، مسلمانن
کي ڏس آهي ته ”ميان! پوءِ اوهان جي بدمعاشيءَ جا ڪيس،
ٻيڻي ڪليڪٽر ۽ ڪليڪٽرن وٽ نه هلندا، نـه ڪو پوليس
جو زور ٿيندو، جدا مئجسٽريٽ، سب ججن وانگر خودمختيار رهندا.“

ٻائي صاحب! هائو، ڪي مسلمان ويچارا 110 قلم جا
ڏوهاري ٿين ٿا، جي اڪثر وجوع پيا ٿين. اگرچ هاٺي واٺين
۾ به برڪت پوندي ٿي وڃي، پر هتي اسان جو سوال آهي ته
وجوع ڪندڙ عملدار ڪير ٿيندا؟ سي ته ساڳيا پـوليس وارا
۽ زميندار ٿيندا.

پوءِ جي اهي هم صلاح ٿي، ڪنهن کي پوهي ۾ ڏيندا
ته مئجسٽريٽ ڇا ڪندو؟ ثابتيءَ جي برخلاف هلندو ڇـا؟ ۽
اهي مئجسٽريٽ، جي جـدا ٿيندا، سي جايون لياقت ۽ امتحان
تي پر ٿيون يا آدمشماريءَ تي ـ سب ججن ته مسلمانن کي اڳيئي
پڳڙيون پـڏايون آهـن. باقي خلاصا مئجسٽريٽ ڪين لونگيون

نوٽ:- زميندار ايسوسيئيشن جي پاران، مسٽر پرڳڙي په سوال
غير مفيد ڪيا آهن. هڪ ته عدالتي ۽ رويـنيو ڪم جدا ٿين، تنهنجا
جواب مٿي اچي ويا، ٻيو رڳو زوري تعليم، تنهنجو جواب مسٽر آل نبي
جي تقرير واري رد ۾ ڏني آهي ته جيستائين زوري تعليم، مسلمانن
جي هٿ ۾ نه ڏبي، تيستائين زوري تعليم مسلمانن لاءِ ويل
ويهاڻو آهي ۽ ظلم ڪرڻو آهي، ڇو ته تعليم کاتي ۾ مسلمانن
لاءِ ڪجهه به ڪينهين. تنهن کان سواءِ زميندارن جي درد جـو پورو
علاج، جو سول سڌار ۾ آهي، تنهن لاءِ ته ڪجهه به نه چيو اٿس، ته
سول، مسلمانن جي پاڙ پٽي ڇڏي آهي. اگر اهو سوال ڪري ته پوءِ
دوستن ۾ ڪيئن سرخرو ٿئي. زميندارن ويچارن کي ذرو به خبر ڪانه
ٿي پوي ته سندن دردن جا ڪهڙا علاج آهن. ان ميڙ ۾ په چار سياڻا
به هئا، پر ”مرده به دست زنده!“
ـ بلبل

پهرائيندا. انهيءَ وٽ ۾، مسلمانن کي ڏهن فائدو ٿئي، جڏهن سول ۽ فوجداري ڪم، سرڪاري نوڪرن جي هٿان، بلڪل کسجي وڃي، ۽ اهي سڀ اختياريون پنچائتي ڪورٽن کي ملن، جن ۾ شهرن جا مکيه ماڻهو، هندو ۽ مسلمان شامل هجن ۽ جي هينئر بنچ مئجسٽريٽ ڪيا ويا آهن. ڪورٽ فيس ۽ ٻيا لوازما سول ڪيسن ڏانهن ڪيجن ته پوءِ البت چئجي ته سڌارو ٿيو. نه ته 'جهڙي سٽ، تهڙيون ٿي ويهون!' ڪم جدا ٿيا ۽ انهن ۾ ساڳي هڪ قوم جو غلبو رهيو ته مسلمانن لاءِ ڇا؟ غرض ته مسلمانن جي اڄ ڪلهه اهڙي حالت آهي، جو "ڪاتي ڪري گدري تي ته به گدرو مٺو، جي گدرو ڪري ڪاتيءَ تي، ته به گدرو مٺو!" مسلمان هر طرح سان مصيبت ۾ مبتلا آهن.

هر بلائي ز آسمان آيد
خانهٔ انوري ڪجا باشد

نه ته حق ۽ انصاف اهو آهي، ته جئن سنڌ ۾ اسين مسلمان گهڻا آهيون ۽ اسان جا پوليٽيڪل حق به وڏا آهن، جو سرڪار اسان کان هي ملڪ فتح ڪيو آهي نه ٻي قوم کان. ان ڪري ميمبرين ۽ نوڪرين ۾ اسان جون ٻه پتيون هجن ۽ ٻين قومن کي ٽين پتي ملي، پر جي اَنڊ ڏنڊ، دوڙ دسوڙو ته به ڪم از ڪم اڌ ته ضرور ملڻ گهرجي.

جهڙو ميمبرين ۾، تهڙو نوڪرين ۾، هينئر ساري بمبئيءَ سان گڏجي، فقط ميمبرين ۾، اسان کي فقط ٽين پتيءَ تي بيهاريو اٿن. سو ته ٿيو نالي ۾ نهال ٿيڻ، تنهن ڪري جيڪو به مسلمان پاڻ اُٺي جو ڪانئيندو هوندو، سو هن سان پروڙي سگهندو ته اهي مطالبا گهٽ ڪري ڪو مسلمانن جي فائدي ۾ نه ٿيندا، جنهن تي هو اٿي، هندو حريفن سان هام هڻي، پاڻ تي هڇا وجهن!

مسلمان هوم رول جي ڇو مخالف آهن؟

سنڌ جي مسلمانن کي هوم رول جي مخالفت ڏيکارڻ مان ئي فائدا آهن، يعني جيڪڏهن غالب عنصر جي زور ڪري، هوم رول ملي ويو ۽ ان ۾ مسلمانن کي اهڙي هٿ ۽ سنڌي حقن کي جوکو رسيو ته انهن کي پڪارڻ لاءِ وجهه ملندا ته اسين بروقت ان کان مخالف هئاسون. پوءِ جا ڳالهه اسان جي مرضيءَ ڏاران ڪئي وئي آهي، تنهن لاءِ اسين ٻڌل ناهيون، نه ته اسان کي جدا حق ملن ته سنڌي اهڙي پڪار وزن ۾ ايندي ۽ جيڪڏهن ڪين ان مان ڪو فائدو پهتو ته الحمدلله پوءِ به مسلمانن کي اهو اعتراض آڏو نه ايندو، ڇو ته هوم رول ساري هندستان لاءِ ڏيندو ته مسلمان به ان ۾ اچي ويندا. هاڻي جيڪڏهن ماڻ ڪبي ۽ ان بابت اعتراض نه وٺبو، ۽ پوءِ به لياقتن سارو نوڪريون ڏيون، يا ڪانگريس ۽ ليگ جي ٺهراءُ موجب اسان کي فقط ٽين پتي ميمبر مليا، تہ مسلمان گهاٽي ۾. پوءِ سنڌي پڪار به ڪو ڪونه ٻڌندو.

قياس جي ڳالهه آهي ته سنڌ ۾ اسين مسلمان 80 سيڪڙو آباد آهيون ۽ هندوستان ۾ سڀ مسلمان وري 20 سيڪڙو مس ٿيندا. جيڪڏهن ڪانگريس ۽ ليگ جي ٺهراءُ موجب، فقط اسان کي بمبئيءَ سان گڏ، ٽين پتي ميمبرن جي ملي ته به اسان کي ڪسر نه ته هيٺئر جن صوبن ۾، مسلم ليگ ۽ ڪانگريس ٺهراءُ ڪري، 30 فيصدي عدد ڏنو آهي،

اتي سرڪار 40 في صدي حق ڏني ٿي. تنهن کان سواءِ خود حڪومت جو اصل اصول ۽ مکيہ فائدو آهي عملدارين ۽ نوڪرين ۾. پوءِ جيڪڏهن تعليم ۽ امتحانن جي لياقتن تي نوڪريون ۽ عهدا ٿيا، تہ بہ اسان لاءِ نقصان! اوهان خيال ڪري ڏسندؤ تہ آخر وڏا عهدا يا عزتون نيٺ تہ تعليم ۽ لياقت تي ورهائبا. پوءِ اوهان اهڙو اندازو ڪيو آهي تہ سنڌ ۾ ڪيترا مسلمان گريجوئيٽ آهن. سو ن ليکو ڪيو آهي تہ بئريسٽرن سان ملائي هرهڪ ضلعي ۾ ڇئن کان ڇهن تائين مس مسلمان لڀندا، جي جملي ويهہ-ٽيهہ آهن.

ساري هندوستان ۾ هندن جي مردم شماري 21 ڪروڙ، 75 لک 86 هزار 892 آهي، تن ۾ پرائمري تعليم وارن جو عدد 1 ڪروڙ، 12 لک، 23 هزار، 134- ۽ سيڪنڊريءَ وارن جو عدد، 10 لک، 13 هزار، 596 آهي، ۽ مسلمانن جي مردم شماري، 6 ڪروڙ، 66 لک، 47 هزار 291 آهي. پرائمريءَ ۾، 23 لک 59 هزار 766 آهن ۽ سيڪنڊريءَ ۾ فقط هڪ لک 76 هزار آهن. پوءِ ڪهڙي زور تي ۽ ڪهڙي منهن سان، اسان هوم رول جا طالبو ٿيون، جن ۾ تعليم جي ايتري ڪمي آهي. آهي ڪو اهڙو رول، يا ڏيندو ڪو اهڙي گئرنٽي تہ مسلمانن جا چٽ چاموٺ، ملان ملواڻا، گريجوئيٽن جي مٽ ڪبا، تہ پوءِ هوند اسين پنهنجي هٿن سان هوم رول لاءِ پڪ وجهون.

مگر جن پائرن جو هي حال آهي، جو هاڻي اجان ڪنهن لائق مسلمان کي قسمت سان ڪا جاءِ ملي ٿي، تہ هندو اخبارن ۾ گهوڙا گهوڙا پئجي ٿي وڃي، پوءِ جي ڪين هوم رول مليو تہ اسان کي ڏوين سان تہ ڏنيپندا؟

ڪراچيءَ جا واپاري، وڏا ماڻهون، جي 'هوم رولي' آهن، تن جو ڌنڌو آهي واپار. انهن کي حڪومت يا نوڪرين سان تہ واسطو ئي ڪينهي. انهن جو خيال فقط ميمبرين تي مبذول

آهي. پوءِ انهن کي ڇا آهي: پنهنجي مسلمانن جو مردو دوزخ وڃي يا بهشت. اجا به جيڪڏهن انهن جا گريجوئيٽ ڪيڏي ڇڏجن ته باقي پيا خاص وطني مسلمان، ڪي جزوي و ڃي بچندا.

ان تعليم جي ڪميءَ تي به ڪي صاحب ڪاوڙيل آهن ته مسلمانن جي ليڊرن يا پنهنجي معززن تعليم بابت ڇا ڪيو آهي، ۽ تالا ڳنڍائي مٿن ڪرڻون ۽ ڪاوڙيون ڪري رهيا آهن. مگر جيڪڏهن اسين اها ڳالهه به ڪٿي قبول ڪيون ته بيشڪ اسان مان ڪنهن به اسان جي ليڊر يا ڪنهن پنهنجي ماڻهوءَ تعليم جي به نسبت ڪجهه نه ڪيو آهي. (1) حالانڪ ڪن صاحبن گهڻو ڪجهه ڪيو آهي، تڏهن ته پاڻ تي ان ڪوتاهيءَ جي اها سزا مقرر ڪريون ٿا ته اسين هوم رول جي نعمت عظميٰ کان محروم ڪيا وڃون ۽ اها خلعت فاخره، اسان جي ناموزون قد تي نه ٺهي ۽ ساڳيا معترض وري ان ڪوتاهيءَ ۾ قصور ڪري، الٽو اسان کي هوم رول جو انعام ڏيارين، ته عجب منطق آهي. هان جيڪڏهن سندن اهو وظيفو وهي وڃي ته

گر نه ستاني به ستم مي رسد

ته پوءِ ماشاءالله، الحمدلله، نه ته ڪي صاحب رڳو ڪنهن ڪاوڙ ڪان يا ته ڪنهن آفيسر جي پيڙ هوندن، يا ڪا سزا ملي

---

(1) هوم رولي ان بابت سرڪار کي معتوب ٿا ڪن ته ان اسان جي تعليم لاءِ صديءَ تائين ڪجهه نه ڪيو آهي. اهو ڏورابو البت مسلمان قوم ڏئي سگهي ٿي، نه هندو. پر ان ۾ وري مسلمان پاڻ جوابدار آهن، ڇو ته هنن هندن جيتري تعليم به نه ورتي. پوءِ ڪهڙي منهن سان سرڪار کي عتاب ڏيندا. نه نه، ساڻن اهو ظلم سڀ سندن عالمن ڪيو. ڪم از ڪم هندن جهڙا هجن ها ته اڄ اهڙا ڪندا نه ڪيڏا پون ها. – (بلبل)

هوندن، ته ان ساڳ کان هوم رولن سان وڃي ملن ٿا. گويا اهو يورپي آفيسرن جي ڪمي ٿي ويندي، پر اهي بندا خدا جا ڪو اهو خيال ڪن ٿا ته هوم رول ڪان پوءِ ايڏا عهدا ۽ اختيار ڪهڙي قوم کي نصيب ٿيندا، ۽ پوءِ اهي اسان کي ڪهڙي نظر سان ڏسندا. يوروپين ڪان وٺ، يا گهٽ؟ تنهن لاءِ هي چوڻ بس ٿيندو ته "آزمائي کي آزمائي، سو منهن تي پاٺي ورائي!" يا، من جرب المجرب حلت به الندامة.

ان جا مثال سان هيٺ به ڏيندس. پرءِ رڳو ڪاوڙ سان، جنهن ڪان ڪو انتقام به ٿيٺو نه آهي، پنهنجي قوم کي صياد ڪان ڇڏائي، گرگ جي حوالي ڪرڻ ڪهڙي عقلمندي چئبي؟

وري مزو ته هي جو طعنو ٿا ڏين ته يوروپي آفيسرن جي خوشامند ۽ دل خوش ڪرڻ لاءِ ۽ پنهنجن فائدن حاصل ڪرڻ لاءِ هوم رول جي مخالفت ٿا ڪن.

— هاڻي اسان جو ڪين جواب آهي ته جيڪڏهن هو اسان کي قائل ڪن، جنهن لاءِ هزار دفعا ڪين چئلينج ڏنو ويو آهي ته اسان کي ڪولي چڱيءَ طرح پڌايو ته سنڌ ۾ هوم رول سان مسلمانن کي به اوترو ئي فائدو ملڻو آهي، جيترو هندن کي، ته پوءِ بيشڪ هوم رول جا مخالف سياري چئبا. مگر هيستائين، جيڪي دليل ۽ اصلاح ڏيکاريا اٿن، تن سڀني جا رد ڏنا اٿئون، هاڻي به چئون ٿا ته اسين هوم رول جي لائق ناهيون. هن وقت هوم رول ملندو ته اسين سراسر نقصان ۾ ايندائين. پوءِ پنهنجي قوم جي خبر گهرائي، سچي صلاح ۽ واجبي ڳالهه تي، از خود آفيسر به اسان کان خوش ٿيندا. جو مقتضا وقت ۽ آئين حڪومت موجب، سنڌ جا مسلمان مخالف ٿيا آهن، ته ان ۾ ڪهڙو گناهه ٿيو؟ برخلاف ان جي، جو آفيسر به ناراض ڪجن، ۽ قوم جي ٻيڙي به ٻوڙجي. جن جي دامن ۾ ٿو لڪجي، سي به هڪالي ڪين، ته پوءِ ان کان وڌيڪ بيوقوفي ڪا بي؟

هڪڙي صاحب وري گوهر افشاني ڪئي آهي ته اڄ سڀ اختيار هندن کي آهي، يورپي آفيسر ذرو به حمايت ڪري نه ٿا سگهن، ته پوءِ ڇو نه انهن جي دامن ۾ لڪجي! بيشڪ ليڪن، مبارڪ باشد! مگر انهن جي ڪهڙي گئرنٽي اٿن • جڏهن يورپي آفيسرن جي ايڏي اختيار هوندي به مسلمانن کي ڏنڀي ٿا رکن، تڏهن هوم رول ٿيڻ ڪري ڪيڏو نه سندن زور ۽ اختيار ٿيندو؟ سي پوءِ گهٽائيندا؟ مگر افسوس ته ان موهوم اميد تي اهڙا وسوڙل ماڻهو، سندن پاسو ٿا وٺن، ته متان هوم رول وٺي وڃهن، ته من اسان جي لڄ رکن! متن يـاد ڏياريون ته اسان اوهان جا سر پائي هئاسين. ڪٿي قبول ڪجي ته پاڻ انهن جي زد کان بچي وڃن، مگر عام قوم جو ڪين خيال نه ٿو ٿئي ته نيٺ انهن جي حڪومت هلندي، غريب رعايا قوم تي، جا مسلمان آهي. پوءِ هن کان وڌيڪ ساڻن عقوبتون نه ٿينديون، جي هاڻي ڏئي اعلانيه چون ٿا ته ميان! اسان اوهان سان اچا اوڻين ته نه ڪيو آهي، جئن مسلمانن ڪيو هو؟

هاڻي ڏسبو ته جيڪي هيئنر ٿي اهڙن عيوض وٺڻ لاءِ تيار آهن، بلڪ وٺي رهيا آهن، تن کان پاڻ بچائي، پڇڻ ساريءَ قوم کي، سندن رحم تي ڇڏڻ، قوم فروشي نه چئبي ته پيو ڇا؟ ٿيندي ساڻن به اها جٺ! ان مان سيڪو انصاف واره، مٿين پنهين فريقن مان، امتياز ڪري سگهندو ته ڪنهن ڇگو وستو ورتو آهي؟

”خود تو مصنف باش اي دل، اين نکو يا آن نکو!“

هن کان اڳي اسان پنهنجن ياران وطن جي ڪيريڪٽر جو ٿورو ڪرشمو، مشتے از خروار‘ ۽ ’دانه از انبار‘ آفتاب ۾ وقت بوقت ڏيکاري چڪا آهيون، ته باوجود ليڊرن جي ايڪي ۽ اتحاد ۽ نعراءَ ۽ حڪومت انگريزيءَ جي ٻـه، هنن ڇا ڇا هلت ڪئي آهي ۽ ڪيترو پنهنجي قول تي بيٺا ۽

عمل ڪيائون ؟

اورنگزيب ۽ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن کان تہ لنگھائي رکيو اٿن يا باقي ڪجھہ ڇڏيو اٿن؟ ”اهڙي نہ سمي ڪئي نہ سومري ڪئي.“

بقر عيد تي جيڪي ظلم مسلمانن سان ڪيا اٿن، سي اخبارن ۾ موجود آهن. مگر افسوس جو هندو اخبارن تہ انهن واقعن کان اک پوري، پر ”الحق“ ۽ ”الامين“ وارا بہ خاموش رهيا! نہ تہ ايذا ظلم ۽ اهڙا واقعا اڄ تائين نہ ڪنهن ڏٺا نہ ٻڌا! جو هندو ٻلوائي، لکن هزارن جي عدد ۾، ڳڌجي سوين ڳوٺ ڦريا آهن. مرد ۽ معصوم ٻار ماريا اٿن، زالن جا ڪپڙا لٽا بہ لاهي ورتا اٿن، جي ننگيون آرهہ ضلع ۾ پناه گزين اچي ٿيون آهن. هن بابت هيٺ بہ ڪجھہ احوال آهي.

جيڪي مسلمان هوم رول جي موافق آهن، تن جا ٽي قسم آهن!

هڪڙا ته ڪن ڳالهين تي يوروپي آفيسرن کان ڪاوڙجي هوم رولي ٿيا آهن. پڻ هندن جي ڳنڍڪن ۽ سندن حمايت ۽ پشت پناهيءَ جي پروسي تي اُٿين ڪيو آهي. ٻيان وري ان ڪري ته آهن ته هندوستان جي عالي دماغن مان اها وائي، موافقت جي نڪتي آهي ته ضرور ان ۾ ڪو فائدو هوندو، يا سمجهيو اٿن ته لڙ بکيڙي مان ضرور ڪجهه نه ڪجهه ملي ٿو.

ٽيهرين پڻ فرقن جا جواب مٿي اچي ويا آهن، ته اها سندن غلطي آهي.

باقي اسان انهن عالي دماغن جو به آپريشن ڪيون ته منجهن ڪو مغز به آهي يا رڳو دماغ عالي ۽ دليل خالي اٿن. سنڌ جون هندو اخبارون به اسان کي انهن جو ڏس ڏيون ڏين ته اوهان جا وڏا هوم رول ۾ راضي آهن، اوهان ڇا تي آهيو؟ اهي صاحب به آڱرين تي ڳڻڻ جهڙا آهن، نه فرشتا آهن نه نبي. خطا ۽ نفسانيءَ کان اهي به خالي ناهن، تن ۾ به اختلاف آهي. "پنج هيڏي ته پنج هوڏي!"

هندوستان يا پنجاب ۾، اگرچ سنڌ کان وڌيڪ تعليم آهي، پر تڏهن به اٽي گهٽ ضلعن ۾ هوم رول جي مخالفت آهي، جو طرفين جون اخبارون مون وٽ اچن ٿيون. اهي وڏا

دماغ ڪير آهن: مسٽر جناح، مسٽر مظهر الحق، خانبهادر سرافراز حسين، مسٽر آل نبي، سيد نبي الله، مسٽر محمد شفيع، مسٽر علي رضا، مسٽر حسن امام، مسٽر علي امام، راجه محمود آباد ۽ ٻيا مسٽر محمد علي ۽ مسٽر شوڪت علي ته ويچارا بند ۾ آهن.

مسٽر محمد شفيع به سندن دين الاهيءَ کان مخوف ٿي ويو. باقي جيڪي سندن دليل سوني وقت بوقت هوم رول جي تائيد ۾ روزانه 'همدم' يا ٻين اخبارن ۾ پڙهي ڏٺا آهن، سي اهڙا ڪمزور آهن، جي اسان ننڍڙن دماغن کي به نه ٿا وڻن. رڳو ڪکن ٿي ٻير اٿن!

انهن جو لب لباب، لنهن ڏينهن، مسٽر آل نبيءَ هڪ وڏي ميٽنگ ۾ ڏيکاريو آهي. جن تي هن وقت تبصرو ڪيون ٿا ته نبيءَ جي آل ۽ امت جو فيصلو ٿئي.

شاهه آباد جي فساد کان پوءِ هندن جي حالت ڏسي، آنريبل مسٽر علي رضا به ليگ، بلڪ ڪائونسل کان به استعفا ڏيئي وارو آهي، ۽ مسلمانن کي موڪل ڏني اٿس ته هو 'ليگ' ۽ ڪانگريس جي اسڪيم جي بيشڪ مخالفت ڪن، جو آئنده هندن ۾ اعتبار ڪونه رهيو آهي.

هاڻي 5 لک گڏ ٿيا هئا، پوءِ 5 ڪروڙ گڏ ٿي مسلمانن کي ڦُريندا.

نبيءَ جي آل ۽ اُمت

سندس تقرير تي تبصرو

(١)

پاڻ فرمائين ٿا ته شايد مون کي مسلمان سمجهندا ته مان به اهڙو آهيان، جو مسلمانن جي مفاد جي مدنظر نه رکي هندو پاڙن جي ترغيب تي، انهن جو تابع ٿيو آهيان، مگر مان مسلمان آهيان ۽ انهن جي بهبوديءَ جو طالب. تنهن کري پنهنجي تجربي جي زور تي چوان ٿو ته مسلمانن جو هن تحريڪ ۾ حصو نه وٺڻ سراسر نقصان آهي.

جواب

بيشڪ حضور! اوهان پاڻ به مسلمان آهيو ۽ اسم 'نبيءَ' جو اولاد ۽ آل. اوهان کي خير مان مسلمانن جي فائدن جو خيال به ضرور هوندو، مگر انسان خطا جو گهر به آهي. متان ان اجتهادي مسئلي ۾ خطا ڪئي هجيو.

هوم رول جي مخالفت ۾ ڪيئن مسلمانن جو نقصان ٿيندو، تنهن لاءِ دليل ڪونه ڏنو اٿو، تنهن کري اها اوهان جي دعويٰ بي دليل آهي، ۽ تجربو بي سود!

(٢)

وري فرمائن ٿا ته هن وقت سرڪار کان مطالبو ڪجي

ڏي سو ڇا آهي؟ ائين ناهي ته هوم رول ۽ ڪا قطعي 'خود حڪومت' گهرجي ٿي، جيتوڻيڪ ان جي اها ئي معني آهي، مگر ڪا هڪدم ملندي ڇا؟ ۽ ائين به نه آهي ته ان جي ملڪ سان هندو صاحب ڪو ان تي مسلط ٿي ويندا، ۽ مسلمانن کي فنا ڪري ڇڏيندا! اها غلط فهمي آهي. ڇو ته مسلمانن کي جيڪو هاڻي يوروپي آفيسرن جو سهارو آهي، پوءِ به سندن اهو رهندو ۽ طاب به اوتري ئي ڪجي، جيتري لاءِ ملڪ ۽ مسلمان تيار آهن.

جواب

اسان جو عرض آهي ته سچ، اها خود حڪومت يڪدم نه ملندي، پر تيستائين اسان جا مسلمان ان جا اهل ٿي ويندا ڇا؟ ۽ جيڪڏهن خود حڪومت ملي ته پوءِ هندو ان تي ڇو نه مسلط ٿيندا. سُنهن ويهي ڏسندا ڇا يا مسلمانن کي به صلاح ڪندا ته وٺڻي ورهائي ڪٿون! يوروپي آسري کي جڏهن هٽئون جا هوم رولي به قبول ڪن ٿا ۽ ثابت آهي ته هن وقت به يوروپي آفيسر هندن جي حمان ڪان حمايت ڪري نه ٿا سگهن، ته پوءِ وري ڇا ڪندا؟ سو پروسو به ڪار جهڙو نه ٿيو. ڇو ته اهو ممڪن ناهي ته پوءِ به ايترا يوروپي آفيسر رهن ۽ ايترو اختيار هجين. اسان کي نبيءَ جو اولاد پڏائي سگهندو ته ساڪ، يعني هندو ته برابر تيار آهن، مگر مسلمان ڪيئن تيار آهن ۽ ڪيتري لاءِ؟ تنهن جي تشريح ته ڪرڻ گهربي هئي. نه ته جيتري قدر اسين تيار آهيون، اوتري قدر سرڪار اسان کي حق ڏيندي ٿي وڃي، پوءِ هوم رول ڇه معني؟

(٣)

وري فرمائن ٿا ته هي ڪو باور ڪندو ته جي طاقتون

هڪ قوم کي خوشحال ۽ ذي علم بنائي ڏيون سگهن، سي ٻيءَ
قوم کي ميڻائي ڇڏينديون؟ يا هئن کو چئي سگهندو تہ جئن
ملڪ جي هڪ گهڻو آهي تہ تعليم جا دروازا ڪشادا ڪجن،
زوري ۽ مفت تعليم، لازمي ڪجي تہ ان مان مسلمانن کي
نقصان پهچندو؟

جواب

اسان جو عرض آهي تہ جناب من! هن سڄيءَ صديءَ
تائين بہ ساڳيون طاقتون هيون. پوءِ ڪيئن هڪ خوشحال قوم
ذي علم ٿي وئي ۽ ٻيءَ کي ڪوڙر ڪلهي ٿي، رنبو هٿ ۾
آهيا ڏوٽي ان ۾ ڪنهن قوم جو قصور آهي، مگر ساڳيون
قومون ساڳيون طاقتون موجود آهن، پوءِ فرق ڇو ٿيو؟ تنهن
مان ثابت آهي تہ اهو فرق هميشه هليو ايندو. زوري ۽ مفت
تعليم ۾ بہ مسلمانن لاءِ فائدو ڪونهي، ڇو تہ تعليم جون سڀ
واڳون ٻيءَ قوم جي هٿ ۾ آهن؛ خرچ باري آهي، ماستر ۽
ممتحن اهي آهن، تن ۾ مسلمان هرگز ڪامياب نہ ٿيندا، جيستائين
تعليم انهن جي هٿ ۾ نہ ڏجي، ۽ سائن مخصوص رعايت نہ
ڪجي. تنهن لاءِ هوم رول حامي نہ ٿيندو، بلڪ جيستائين ڪ
ڪو ثالث بالخير اها ڪاڻ ۽ ڪمي، خاص رعايت ساڻ پوري
نہ ڪري، ڪيستائين،

خير صلاح، مهر الله!

اهائي ڪمي اسان کي هوم رول وٺڻ کان مانع ٿئي ٿي. (1)

---

(1) هن بابت مسٽر پرگڙي صاحب جو مندس تقرير ۾ منطقي
قول آهي تہ اها گهٽتائي تعليم جي پاڻ 'هوم رول' گهرڻ لاءِ سبب
آهي، ۽ ان مان هوم رول جو ڪيس ثابت آهي.

اسان جو عرض آهي تہ جيڪڏهن اها گهٽتائي طرفين قوم ۾
هجي ها تہ البت مندس ڪيس ثابت ٿئي ها، مگر فقط هڪ قوم جي
گهٽتائيءَ کان مندس ڪيس دسمس ٿي ٿو وڃي. — بلبل

پر جيڪڏهن اسان کي تعليم لاءِ سڀ سهنج به ٿي وڃن، ته به اسين اهڙا وڏي ڪڏهن به نه پري سگهنداسون، حتيٰ ڪه اسين هميشه پنهنجي جداگانه هستي ۽ قوميت قائم نه رکون ۽ جدا حق نه ٺهرايون؟ ورنه انهن جي پهلو به پهلو هلڻ ۾ ڪڏهن به مسلمان بامراد نه ٿيندا. ان لاءِ اسان جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن ڪو اسان جو سچو خيرخواه ٿئي ته تعليم جي به جدا جدا هنڊيا چاڙهائي، ۽ پوليٽيڪل ڪمن جي به. جئن اول مسلم ليگ جو نصب العين هـو مدغم ٿيڻ، مرگ مفاجات ۽ مقابلي ۾ بيهڻ ڪارے وارد!

(4)

وري فرمائن ٿا: جيڪڏهن محڪمہ مال جي مختلف ڪاتن ۾ ڏيهي ماڻهن کي وڏا عهدا ۽ وڏيون پگهارون ملنديون، "بشرطيڪ قابل ثابت ٿين" ته ڪو چوندو ته ان ۾ مسلمانن کي نقصان ٿيندو؟

جواب

ان بابت اسان وڏي واڪي عرض ڪنداسين ته بيشڪ مسلمانن کي نقصان پهچندو. "او" جناب جي بشرطيڪ واري شرط ڪري ته جيڪڏهن "قابل ثابت ٿين"، پيڙي انهن لفظن ۾ پڏل آهي. اسان وٽ جناب جهڙو هڪ قابل هوندو ته حريفن وٽ اهڙا هزار آهن، پوءِ ڪئن اهو لولو ڪانون ڪان بچندو، ۽ اسان کي وڏا عهدا ملندا.

اين خيال است و محال و ست و جنون

(5)

سندن فرمان آهي ته جيڪڏهن هي ڳهر ڪجي ته اسان کي به فوجي نوڪرين ۾ ڪميشنڊ جون جايون ملن، اسين ڪرنيل جرنيل ٿيون ته ان ۾ به مسلمانن کي ڪو نقصان آهي ڇا؟

جواب

اسين چونداسين ته بيشڪ، چو ته ان ۾ به جناب جي بشرطيڪ جو شرط علميت پيل آهي. نه ته سر ڪپائڻ لاءِ هوند اسان جا پائر بيشڪ اسان کي اڳي ڪن، سو جيڪڏهن ڪرنيلي جرنيلي اسان جا سرويچ مسلمان ڪرڇون لڙڪائڻ ۽ فقط اهو صيغو انهن لاءِ مفيد به ٿئي، مگر اتي به بشرطيڪ جو دم لڳل آهي ته پوءِ مسلمانن جون اهي ٺي ٺي ڏاڍيون!

(6)

وري فرمائن ٿا، جيڪڏهن هٿيارن جو قانون رد ٿي وڃي، جنهن ڪان اسان جي نسلن جون بهادريون ۽ جراتون ناس ٿي ويون آهن ته ڇا اهو به مسلمانن لاءِ مضر آهي؟

جواب

اسين عرض ڪنداسين ته هائو جناب! بهادري ۽ جرات جيهل ۾ آهي، اها اسان وٽ موجود آهي. جي هٿيار ناهن ته اسان جا مسلمان لٺين ۽ ڪهاڙين ڪان به اهو ڪم وٺن ٿا. جيڪڏهن هٿيارن جي بندش لٿي ته پوءِ وري اسان جي پائرن، ڪڇي پنڊيءَ جو خير ڪونهين. جهڙو سنڌ ۾ جهل ۽ ذڪر ۽ پوڏن ۽ سوڪن جو حال آهي، جو بندش سان به سوين خون ٿين ٿا، ڌاڙا لڳن ٿا، پوءِ جي بندش لٿي ته جٽ پوڪ جو ڪم به ڇڏي ڏيندا ۽ سڀين پائرن تي ڪندا هٿيار آزمائي، جنهن ۾ طرفين کي نقصان. هو ڦاسيءَ تي چڙهندا ۽ اسان جي پائرن جو گورو گنگا تي. هن سان ته وڏيڪ بي امني ۽ فساد ٿيندو. هان، مگر پين پاسن جا هندو، سنڌ جي مسلمانن جهڙا ڪم ٿا ڪن، جن جو احوال ”آفتاب“ 20- آڪٽوبر ۾ ڏنل آهي ته ڪئن ٿا مسلمانن کي بيگناه اسلامي فرض ادا ڪندي،

ڪٺڙن جي هٿيار ملين ته پوءِ مسلمانن کي به ملڪ، بهشتن ڏي اماڻيندي ڏڪجي پوندا.

غرض ته عام هٿيار ماڻ باعث، فساد ۽ بي امني جو ڏيندو. باقي لائق ماڻهن لاءِ وستو ڪليل آهي، ڪين سعافيون ۽ ليسن مليل آهن. سنڌ جا هندو هٿيار ڪمائي سگهندا، جو اهڙي گهر ڏا ڪن، نه ته سنڌن هٿيار، سنڌن لاءِ جوکو ڏيندو!

(7)

وري واپار جي محصولن لاهڻ ۽ حرفت صنعت کي ترقي وڌائڻ لاءِ به فرمايو اٿن ته مسلمان ڪاسبين کي هتان فائدو ڏيندو يا نقصان؟

جواب

ان بابت به اسان جو عرض آهي ته "نياڱو پار پينگهي ۾ پڌرو". جهڙو هينئر هنر ۽ واپار ۾، بلڪ پوک ۾ مسلمانن کي ڪٿو ڪلهي تي آهي، پوءِ به اهوئي حال ڏيندن، چو ته سنڌن گذران قرض تي آهي. اهي وسائل به سڀ هو قرض مان پورا ڪندا، جن تي وياج باري، ساري عمر خواري، سدائين رلي ڪلهي تي ۽ ڪلمون نبيءَ تي!

(8)

وري فرمائن ٿا: جيڪڏهن خواهش ڪجي ته ملڪ کي حڪومت ۾ وڌيڪ حصو ملي ته ڇا مسلمانن کي ڪجهه به ڪين ملندو؟

جواب

اسان چئون ٿا 'همان ڪاسه همان آش'، ٿوڙ ملندو! جن ۾ لياقت علميت آهي تـي ڪانه. جيڪي وري لياقت حاصل

ڪن ٿا، تہ انهن جو نمبر ايترو گهٽ آهي، جو قيامت تائين وارو نہ ٿو اچين. ڪو آفيسر مهرباني ٿو ڪري تہ پڪاو پئجي ٿي وڃي، پوءِ ڪيئن مسلمانن کي حڪومت جو حصو ملندو، جيستائين ساڻن خاص رعايت نہ ڪجي، ۽ هوم رول اها رعايت ڪڏهن منظور نہ ڪندو.

(9)

پوءِ فرمايو اٿن تہ اهي حق آهن، جي ڪانگريس ۽ ليگ ڪڏجي گهرن ٿا. پوءِ جيڪا ڳالهہ ڪانگريس گهرندي، سا مسلم ليگ گهري تہ ان ۾ هن پنهنجي قومي وقار کي وڃايو ڇا؟ ۽ پنهنجي عزت ڪانگريس کي وڪڻي ڇا؟ اهو غلط آهي.

جواب

اسان جو چوڻ آهي تہ جناب، جنهن بابت اسين هرهڪ فقري تي جواب ڏيندا آيا آهيون ۽ اسين چئون ٿا تہ ڪانگريس پنهنجي لياقت ۽ وت آهر گهري، مسلم ليگ پنهنجي وت آهر. پر جيڪڏهن ڇڙي باز سان اڏامندي، تہ پنهنجو وقار نہ وڃائيندي تہ پيو ڇا؟ تڏهن ڇا لاءِ مسلم ليگ نهي هئي؟ يا نهڻ ڪان پوءِ يڪدم اهڙي معراج تي چڙهي وئي جو يڪدم ڪانگريس سان کلهو هنيائين ۽: ”تو من شدي، من تو شدم“ تي وئي! ان ڪري گهڻا اهل راءِ ۽ مبصر مسلم ليگ جي ان روش کان ناراض آهن. هي آهن عالي دماغن ۽ وڏن مغزن جا دليل ۽ رايا!

اڇا ڪجهہ سندن دليل هئا، مگر خاص مٿي اچي ويا. پين جو بہ اهو نمونو سمجهڻ گهرجي تہ وڳو لفاظي ۽ چالاڪي آهي، عمدو دليل ڪونهين، جو دل سان لڳي.

تناسب اعداد 30 في صدي کي خوشي ڏيکاري اٿس،

سا بہ تي ماري هندوستان جي آدم شماريءَ ۾. باقي 'سنڌ' ۾ ته انهيءَ تعداد سان، مسلمانن جي ٽنگ ڪجهي پوندي! بلڪ ٻين هندن تي هينئر 30 جي بجاءِ 40 في صدي آهي، سا اجان ڏه به گهٽائي ڏنو- افسوس ته اهو آهي جو اسان جا وڏا مغز مسلمان، يا ته ڪجهہ نہ ڪن، جي ڪن تہ حد کان زياده، يا، "بي نمڪي، يا شوروا شوري"- وڌيڪ افسوس ته اهو بہ جو هندن پيشوائيءَ سان، گويا اڄ ڪلهہ اسان جا اهي ئي امام آهن. ڪو مورتي پوڄا ۾ ديوي بسنتي مائيءَ جا چرن ڌو ڇمي، ان کي ڳان جا هار ڌو پهرائي، ڪو پنهنجي جلسي جو آغاز 'بندي ماترم' جي بسم الله سان ڌو ڪري. اسان جي عالي دماغ، آنريبل حسن امام تہ يا حسين ڪري ڇڏي!

ڇا؟- ڇي، ڪلڪتي مان ڦيرائي جي ڪانگريس سندس صوبہ بهار ۾ ڪن، تہ يڪدم 30 هزار نقد، ان ديويءَ تي ٻل چاڙهيندو. اهڙو ڪو غضب! جو امام مهديءَ جي نزول تي بہ هوند ڪو مومن-مسلمان ايڏي قرباني نہ ڪري. مسلمانن جي احتجاجن ۽ مفلسيءَ جا هو حال، اسان جي امامن جا هو ڏوپا. "ڪاٿي چوو سچا، ڪاٿي ڊور سچا!" اسان وٽ ان جسي ڏين پتي هجي، تہ بہ هوند ايڊوڪيشنل ڪانفرنس جو ڊام ڊوم سان جلسو ڪري گذرون.

غرض تہ مون چرئي ڪرئي، پنهنجي ناقص عقل موجب، ڏاڍو ان تي متو هنيو آهي. جيڪڏهن سبز باغ مان هڪ ڏاري سائي، يا ڪو گل پوڻو ڏسڻ ۾ اچي ها تہ منهنجو نالو اڳي

نوٽ:- هندوستان جي عالمن فتوي ڏني آهي تہ مسلمانن کي اهڙا ڪم ڪرڻ شرڪ ۽ گمراهي جو مرتڪب ٿا ڪن، جهڙو مورتين کي ڳلن جا هار پهرائڻ ۽ غير قومي رسمن جي تشبيه ۾ شرڪت ڪرڻ.

— بلبل

ئي "بلبل" آهي، هوند جهٽ پٽ ٽپ ڏيئي، ٻک وجهانس ها. مگر خزان ئي خزان، خار ئي خار نظر ٿا اچن، تنهن ڪري سنهنجو عرض آهي تہ هن بابت مون ۽ آفتاب جي خاطن، ڏاڍو گهٽو لکيو آهي، تہ اسين في الحال ۽ بالفعل هوم رول جي لائق نہ آهيون ۽ نہ ان کي خراب ٿا چئون ۽ نہ گهرندڙن کي، ڇو تہ هي راين جا اختلاف آهن. هڪڙا هون ۽ تہ هڪڙا هيئن! جيڪڏهن هوم رول هندن جي 'ها ها' سان ملي ويو ۽ ان مان ڪو اسان کي فائدو پهتو تہ اسان جو اعتراض غائب! ۽ جي ڪو نقصان پهتو تہ پوءِ موافقن کي هڻ ڇوڻ لاءِ اسان کي وجهہ ملندو تہ بابا! "کردني خيوش آمدني پيش!" هاڻي لوڙبو! ۽ اسان کي پڪارڻ لاءِ بہ سبب ملندو تہ اسين اوهين مخالف هئاسين، تنهن ڪري سلامتيءَ جو رستو اهو آهي تہ بالفعل جداگانہ ٿيڻ جي مخالفت ڪرڻ اسان جي مناسب حال آهي، پوءِ ڪئن اسان جا ڀاڳ!

—

پڇاڙيءَ ۾ اسين هي ظاهر ڪرڻ بہ مناسب ٿا ڄاڻون تہ هندوستان جا جيڪي بہ مدبر ۽ وڏا مغز ڪونجن ٿا، جن جي پيروي لاءِ اسان جو آنريبل مسٽر پرگڙي صاحب ۽ ڀيا پائر هندو، اسان کي ڏس ڏين ٿا، ۽ ڪن جا هڪ طرف وايا 'الامين' پنهنجي سپليمينٽ ۾ ڏيکاريا آهن. سي بہ هندو اخبارن جي اقتباس سان. ٽن مان تمام گهڻا صاحب، راجہ محمودآباد واري تائين اهل تشيعہ آهن ۽ مسٽر جنها بہ ٻئي فرقي جو آهي، جهڙا بوري ۽ خوجا! پوءِ سڀني کي روشن آهي تہ خود مسلمانن جي فرقن ۾، پاڻ ۾ ڪيڏانهون اختلاف ۽ ڀيائپي ۽ بغض ۽ نفاق آهن. پوءِ اهڙن جي پٺيءَ ويچارا 'سنڌي سني' ڪيئن لڳن! هنن کي نہ تعليم ۽ دولت جام آهي ۽ سندن فرقو بہ ٻيو. سي عام راين

۽ حاجتن، خصوصاً اهل سنڌ جي ڪهڙي پرواهه رکندا؟ جن جي ڳڻتڪن تي اسين لڳون ۽ پنهنجي سفيد سياهه جو مالڪ انهن کي سمجهون. خدا هر ڪنهن کي پنهنجو عقل ۽ سمجهه ڏني آهي، نفعو نقصان جاچي سگهي ٿو. هنن جا ۽ اسان جا رايا، عام طرح پبلڪ اڳيان ظاهر ٿي چڪا آهن، هاڻي سڀ ڪو امتياز ڪري سگهي ٿو- هرون پرون، مسلمان اهڙا نپٽ ڪين آهن، جو پنهنجو نفعو نقصان نه سڃاڻن، يا حاڪمن جي رڳو خوشامد ڪن. 'الامين' جيڪي قول موافق، پنهنجي چوڻيءَ ۾ ڏيکاريا آهن، ته وري مخالفن جا به ڏيکارڻ گهربا هوس. ڪيس 'امين' ٿي ٻئي پهلو قوم جي اڳيان رکڻ گهربا هئا، ائين نه ته رڳو پنهنجن دوستن جي پيرويءَ تي، يڪطرفي ڊگري صادر ڪرڻ گهرجي ها، جن ڪان مسلمانن جا جهڳا ناس ٿي ويا آهن!

هندن جي مسلمانن سان افسوسناڪ هلت جا ڪي ٿورا مثال

هندوستان ۾

1- الهه آباد ميونسپالٽيءَ ۾، جڏهن مسلمانن ڪي اڳيئن ڪان وڌيڪ، سندن اعداد مقرر ڪيل موجب جايون مليون، تڏهن ڪيترن هندن استعفائون ڏنيون ۽ ايڏو ته گوڙ ڪيائون جو خود حاڪم به تنگ ٿي ويا. ڪيترو ڪين سمجهايائون ته ان ۾ اوهان جو ڪهڙو نقصان آهي! رڳو مسلمانن کي ڪجهه فائدو ٿيو، ته ڇا ٿيو؟ ته به هرگز نه مڙيا، سو نه مڙيا.

هاڻي وري هيءَ حرڪت شروع ڪئي اٿن، ته جڏهن ڪا جاءِ، ميمبريءَ جي خالي ٿي ٿئي، ته اتي جهٽ ڪونه ڪو گٽڪ هندو اميدوار ٿو بيهي ته متان مسلمان اها جاءِ ڪٺي وڃي. پوءِ ويچاري مسلمان جي ان سان ڇا دال ڳرندي؟ سو اها جاءِ ڪٺي ڪو وقت رهي وري استعفا ڏئي ٿو وڃي، وري ڪو ٻي جاءِ خالي ٿيڻ تي مسلمان ٿو سنيري ته بعضي استعفا وارا وري اميدوار ٿا بيهن، جنهن تي اتي جي ڊپٽي ڪمشنر ريمارڪ ڪيو ته استعفا ڏيندڙ وري ميمبر نه ٿا ٿي سگهن! ڪو ته انهن معزز ماڻهن کي پنهنجي ڪيريڪٽر جو لحاظ رکڻ گهرجي.

غرض ته الهه آباد جي ميونسپالٽيءَ ۾ اهڙو ته هندو پائرن مسلمانن کي تنگ ڪيو آهي، جو ڇا چئجي؟ پوءِ ڪهڙي منهن سان ٿا چون ته اسين مسلمانن لاءِ سڀ ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار آهيون ۽ قرباني ڪنداسين: سو بيشڪ مسلمانن کي قرباني ڪيو اٿن ۽ قربانين تي ڪين لٽيو اٿن.

2- ڪانپور جي پريڊ گرائونڊ تي هندن فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ته اتي مسلمان، هرگز جنازي جي نماز نه پڙهن.

3- بيائو ضلعي اجمير ۾، هي حڪم جاري ڪرايو اٿن ته مسلمان عقيقه يا قرباني ڪرڻ لاءِ ٻڪريون نه پائين.

4- جبلپور جي هڪ مسجد اڳيان، زورمٽس ڪري، تراويحن جي وقت باجا ۽ ڊمچر شروع ڪيائون. ڇوڻ سان به نه مڙيا، نيٺ اتي مسلمانن تراويحون پڙهڻ ڇڏي ڏنيون!

5- بنگال ۾ شب رات جي جلوس جي رخصت، مسلمانن کي نه ملي، جو اتي هندو صاحب سپرنٽيڊنٽ هو.

6- بنگال جي ڪونسل ۾ سر سنها، جمع جي نماز جي مخالفت ڪئي، جو اهو بل ناپاس ٿيو.

7- گڏيل صوبي ۾، پيران ڪلير شريف ڏي، سڙڪ ٺاهڻ لاءِ هندن مخالفت ڪئي. اها رٿ بحال ٿي، جتي هزارن ماڻهن جي آمدرفت آهي.

8- خود بنگال سرڪار جي سخت تاڪيد هوندي، هندن مسلمانن کي ڪلارڪيءَ جون جايون ڏيڻ نه گهريون، جو نيٺ سرڪار لاچار ٿي زوري ڪاروائي ڪئي.

9- جي هندو ميمبر، مسلمانن جي مشترڪ ووٽن سان ڪونسلن ۾ ويا، تن ڪڏهن به مسلمانن جي فائدي ۾ نه ڳالهايو!

10ـ چندوسيءَ شهر ۾ هندن، لٺين جي زور سان، محفل ميلاد بند ڪرائي.

11ـ بوامي يا ڪو ٻيو شهر، مون کي ياد نه ٿو اچي، اتي مسجد جي اڳيان لٺ لڳي، ۽ هندن ٽي ڏينهن برابر هٽ تاڙ ڪئي، جن جي نهراءُ لاءِ واجد محمود آباد ويو هو.

12ـ هاٽي تازو نواب گنج، ضلعي بريليءَ ۾، هندن، قرآن ڪريم جي ورقن سان، راوڻ ٺاهي، ان کي باهه ڏني، ڪي ڪاغذ سڙيا، ڪي وستن تي اڏ سڙيا، ٻي رليا ۽ لتاڙيا. مسلمانن ان تي فرياد ڪيو، تنهن تي سپرنٽينڊنٽ پوليس، جي اهي ڪاغذ هٽ ڪري، هندن تي 295 سيڪشن هيٺ ڪيس ڪيو آهي. ان ڪان بريليءَ جي مسلمانن ۾ ڏاڍو جوش خروش آهي.

ـ ٻيو ته عاشورن جي رات، هڪ مسجد ۾ مئل سوئر پڻ اڇلائي ويا.

13ـ اڙدو زبان جي مخالفت نه وڳو مسٽر مالويءَ چنتامنيءَ ڪئي، پر مسٽر گانڌي به ساڻس همراهه ٿيو ۽ چيائون ته جيستائين مسلمان هندي ناگري نه سکن، تيستائين ڪين اڙدوءَ جي اجازت نه ڏجي.

14 لاهور ۽ ٻين شهرن ۾ هندو مسلمانن کي جايون به مسواڙ تي نه ٿا ڏين.

15ـ بقر عيد جا فساد ۽ بلوا، طوالت ڪري ڇڏيا آهن، جي 'آفتاب' ۾ ڏيڪاريل آهن، ته ڪهڙي زور زبر مارڪٽ ۽ اقت مارڻ سان مسلمانن کي مذهبي فرض تان دستبردار ٿا ڪرائين.

سنڌ ۾

هاڻي وري اچو سنڌ سونهاريءَ تي، ته مسلمانن جي مقامن مقبرن، مسجدن جو ڪو لحاظ نه ٿو ڪيو وڃي. ڪيئي اهڙيون جايون، ميونسپالٽين گهي ڇڏيون، مسلمانن جي ذوو به ڪانه هليا جتي ميونسپالٽين جو وجود آهي، اتي به هندو، مسجدن ۽ مقامن سان ڏاڍي ڪونس ڪيو ويئا آهن. ڪو مسلمان ڪجي ڪونه ٿو سگهي، نه ته ميچون ٿيون پڻجنس! نوڪرين ۾ سندن تنگ دلي اهـا آهي جـو ڪنهن مسلمان کي نه ٿـا سهن! ڪيترا ڪاتا ممورا، سندن زير اثر آهن، جتي مسلمانن کي پير پائڻ نه ٿا ڏين.

غرض ته ڪيترا حوالا ڏجن! مسلماني اخبارون هميشه اهي سور پٽيندڙيون ٿيون اچن، مگر هن وقت 'الامين' جي قومي مصيبتن کان اک پوريل آهي، سا رڳو هوم رول جي ڳٽيءَ ۾ آهي يا گارين ڏيڻ ۽ مشغول ۽ مسخري ڪرڻ ۾ مصروف. ان طرح 'الحق' هن وقت خاموش، 'تقيه' اختيار ڪيل، تڏهن به هن اڳي ئي اهڙا ڪيئي واقعا ڏيکاريا آهن، جنهن لاءِ سيڪت به آئي انس، تنهن هوندي به ڪو شخص انهن سچن واقعن کان انڪار ڪري نه سگهندو. پوءِ اهڙن پاڻرن تي ڪهڙو اعتبار ڪبو. پنهنجي تعليم جو هي حال آهي، تڏهن ڪئن اسين مسلمان هوم رول گهري ٿا سگهون. وياج خورن ڏار مسلمانن کي دغائن ۽ فريبن سان، اهڙو ته ٻيڙي ڇڏيو آهي، جو ڪن ڏينهن جا مهمان آهن. سول ڪورٽن جي تيز ڇري وهندڙ آهي، جو وياجن ۾ لکن جون ملڪيتون، تيز رفتار سان وڃي رهيون آهن، ۽ ڊگريون جاري ٿي رهيون آهن، هيڪوڻ جي ڏهوڻ. اجا به شڪر جو انگريز سرڪار جي حڪومت آهي، جنهن جي دٻدٻي ۽ عدل انصاف کان ملڪ جو ڪجهه بچاءُ ۽ امن آهي، نه ته قومون،

هڪ ٻين سان هوند ڪين گهٽائن.

شاهه آباد، الهه آباد، بدايون، دهلي ۽ ٻين شهرن، بهار جي
صوبي ۾، جيڪي، هندو ڪري گذريا آهن، سي بيان ڪان ٻاهر
آهن، جن جي ٻڌڻ سان لنگ تا ڪانڊارجن. اتي قرآت برابر
چار هفتا هلي، ڏيڍ سو کن ڳوٺ، 2700 گهر ڦري اجاڙ ڪري
ڇڏيا اٿن - گهر، پٽيون، دروازا ڊاهي، ڪيڏي، مال، زر،
زيور، ڪپڙو، لٽو، سڀ ڦري ويا. رڳو لڪرن جا ڍانچا به
ڦٻائون. هڪ داڻو ان جو به گهرن ۾ نه ڇڏيائون. پر سرڪار
جي دست اندازيءَ ۽ بندوبست جي ڪري ۽ پوليس ۽ پلٽن جي
ڪري، مس مس اهو فساد جهڪو ٿيو. ان جي جاچ لاءِ، هڪ
اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ، ٽي انسپيڪٽر، ٻارنهن سب انسپيڪٽر
رکيا هئائون، جن جاچون ڪري رپورٽون ڪيون. تنهن ڪان
سواءِ قومن جا ليڊر وڏا وڏا هندو مسلمان، پڻ رپورٽون پيا ڏاهين.
انهيءَ جاچ سان ڏاڍي گهري سازش جو پتو پيو اٿن، جو ظاهر
ٿيو آهي ته عيد کان اڳيئي ڪيترائي دست خطي چٺيون ورهايل
هيون، جن ۾ لکيل هو ته: هندن کي جيئن پڄي تيئن ڳئوهتيا
بند ڪرائين! ۽ هڪ هڪ هندو، هن چٺيءَ جا پنج پنج نقل
لکي اڳتي روانا ڪري، نه ته ان کي ڏهن ڳئن جي هتيا جو
پاپ پوندو. انهن چٺين مٿان لکيل هو ته "جئي مهابير- جئي
جرمن"، ۽ هي به لکيو هئائون ته فوج ڪان نه ڊڄو، سرڪاري
فوج ۽ پوليس سڀ جنگ تي آهي ۽ سرڪار وٽ سامان باروت
به ڪونهي، تنهن ڪري اوهان بي ڊپا ٿي لٽيو، ڦريو.

اڃا اميد ته گهڻيون ڳالهيون کلنديون. چون ٿا ته ان
سازش ۾ وڏا وڏا هندو زميندار ۽ بيئل شامل هئا. مگر هاڻي
ڪي ڪي ليڊر، هندو فسادين کي ڌڪار سان ڏمي رهيا آهن

۽ مسلمانن سان همدردي پيا ڪن. سندن لاءِ چندا ڪيا اٿن. سرڪار پڙهو گهمايو آهي ته جنهن جو جيترو نقصان ٿيو آهي، سو مهيني اندر اچي لڪائي ته ان کي عيوضو ڏيار بو. انهن ملڪن کي 'قانون حفاظت هند' وڌايو ويو آهي ۽ گرفتاريون ٿي رهيون آهن.

اسان وٽ تمام تفصيل سان اخبارن ۾ بيان آيل آهن، مگر مختصر لکيو اٿئون، جئن هندو صاحب ڏسن ۽ پنهنجي گريبان ۾ نهارن ته انهن افعالن سان سواراج ٿا گهرن. پر مجال جو هڪ هندو اخبار به ڪو اهڙو احوال لکيو هجي.

ٿورو گهڻو محرم تي جيڪڏهن ڪنهن مسلمان يا فوجي ماڻهن، ٿوري اگرائي ڪئي آهي ته اها به لکي اٿن. مگر هندن جو ايذا ناحق ڪيا آهن، تنهنجو پڙڪو به ڪونه ڪيائون. نه ته اڙدو اخبارون اٿين ٿيون لکن ته غدر ۾ به ايترو ۽ اهڙو بلوو ڪونه ٿيو هو، جو لکها هندو پيادل گهوڙن ۽ هاٿين تي سوار بلوائي جدا، اهي سڀ گڏ ٿيا ۽ برابر پٺي مسلمانن کي لٽيائون ڦريائون. جن جا گهر تڙ، جايون جڳهيون ڊاهي، مٽيءَ جا ڍير ڪري ڇڏيا اٿن. جي سرڪار جو هٿ نه پهچي ته هوند الائي ڇا ڪن ها. هاڻي مس مس خير خيرائي ٿي آهي، پر ڪيس هلندڙ آهن ۽ کين خوب سزائون ملي رهيون آهن.

وزير هند لاءِ اهو مثال بس آهي ته هندن ۾ هيءَ فضيلت آهي جو سندس مهمانيءَ لاءِ هي مسالو گڏ ڪري رکيو اٿن. اميد ته اهڙن احوالن پڌڻ کان پوءِ هوند وزير هند هيڏي اچڻ جي وائي به کين واري ها ته چڱو. پر هاڻي ته اچي نڪتو سو ٺهيو. اهي احوال ڪانئس ڳجها نه رهندا.

هندن کي ته اُوهين هوم رول، بلڪ ڊبل رول هٿ ۾ آهي. پوءِ ٻيو ڇا ٿا گهرن؟

جيڪڏهن سنڌ مان ڪمشنر جي اختياري ڪسائي، گورنر ان ڪونسل بمبئيءَ مان لاٿائون ته باقي به مسلمانن جو آسرو ڇنو. ڪنهن نہ ڪنهن مهل سندن پرگهور ٿيندي هئي، سا به ويندي، پوءِ مسلمانن ڪي ڪر بہ نصيب نہ ٿيندو.

مسٽر گوکلي جي اسڪيم ۾ اصلاح

هاڻي مسٽر گوکلي جي اسڪيم به ناظرين جي پيش ڪريون، جا هن مصلحت وقت موجب پيش ڪئي هئي. ان لاءِ به چوڻ ۾ اچي ٿو ته هن به سرڪاري آفيسرن جي چوڻ تي ائين لکيو هو. جڏهن اهڙو شخص به اعتراض کان نه بچيو، تڏهن اسين ڇا آهيون. نه ته ڪنهن کي طاقت ڪانهي جو اسان جي راءِ کي ڪنهن به طرح هرون پرون پنهنجي مرضي تي آڻي، توڻيڪ ڪو آفيسر يا ليڊر ڇونه هجي.

مسٽر موصوف، هندستان جي اصلاح جي اسڪيم ٺاهي سر آغا خان جي حوالي ڪري ڇڏي هئي ته مناسب وقت تي هن کي ڇاپائي پڌرو ڪجانءِ. شايد آغا صاحب پڌري ڪئي هوندي — ان جو چوڻ آهي ته هرهڪ صوبي ۾ گورنر هجي، جنهن جي مقرري ولايت مان ٿئي، ان کي انتظامي ڪائونسل ملي، جنهن ۾ ٽي انگريز ۽ ٽي ڏيهي ميمبر هجن. هندستاني سولين به ان ۾ هٿ گهرجن، مگر ان لاءِ ڪا خاص جاءِ نه هجي. قانوني ڪائونسلن ۾ 75 کان 100 تائين ميمبر هئڻ گهرجن، جن جي پنجين پتي چونڊيل هجن. چونڊ جو طريقو به ڏيکاريو اٿس ۽ چيو اٿس ته مسلمانن کي جدا چونڊ ملڻ گهرجي، سرڪار ڪنهن کي نه چونڊي، سواءِ ڪنهن خاص ضرورت جي، البت ڪي سرڪاري ميمبر گورنر چونڊي، صوبن جي ڪونسلن کي قاعدي ٺاهڻ جو اختيار ملي. انهن جي منظوريءَ کان

کان سواءِ ڪابہ نئين ٽيڪس نہ وجهڻ گهرجي. انتظامي ڪونسلن جي ميمبرن جي مقرري، قانوني ڪونسلن جي ميمبرن جي راين تي نہ هجي. سڀ ڪنهن قانون لاءِ گورنر کي منظور نامنظور ڪرڻ جو اختيار هجي.

اندروني معاملن ۾ هرڪنهن صوبي جي سرڪار آزاد رهي، مگر ماليانہ رقم مٿي موڪليندو رهي. ڊويزنل ڪمشنر جا عهدا ڪيڏي ڇڏجن. هرهڪ ضلعي ۾ ڪونسل مقرر ڪجي، جا ڪليڪٽرن کي ڪمشنرن جهڙا اختيار هجن. هرهڪ ڳوٺ ۾ سرڪار جي پاران پنچات مقرر هجي، اٿهون جو سڀ انتظام اها ڪري.* وائسراءِ جي انتظامي ڪونسل ۾ بالفعل ڇهہ ميمبر هجن، جن ۾ ٻہ هندستاني ميمبر هجن. هينئر وائسراءِ جي ڪونسل ۾ سرڪاري ميمبرن جو زيادهہ تعداد آهي. اهي ڪو اهڙو قانون نہ ٺاهين، جن کي صوبن جي ڪونسلن رد ڪيو هجي. وائسراءِ جي ڪونسل جو نالو آل انڊيا مجلس رکيو وڃي. فوج ۽ ٻيڙن جي نسبت ان کي زيادهہ اختيار هجن. هندستان لاءِ جدا ٻيڙو مقرر ٿئي. وزير هند جا مالي اختيار گهٽ ڪجن. سنڌس ڪونسل ڪيڏي ڇڏجي. ڏيهن کي فوج ۾ ڪميشن عهدا ملن،

---

* نوٽ: سنڌ جي ستارن ۾، ليڊرن کي وات ۾ مڱ هئا ڇا؟ مسٽر پرگڙي کي بہ اها ڳالهہ نٿي سمجهي تہ سول ۾ مسلمانن سان رڻ ٻريل آهي. جهڳا ٽس تي ويا ماٺ. ملڪيتون وڃي رهيون آهن، تن کي ڪو پنجو اچي. سول ڪورٽون ڪيڏي ڇڏجن، اهي اختيار پنچاتي ڪورٽن کي سان يا رکو ڪاهہ ڪمشنر تي، جو مسلمانن کي نوڪريون ڏو ڏئي. سول وارن جي دانهن ڇهہ نہ ڪيان. جنهن ۾ رکو مسلمانن سان ناحق ٿو ٿئي — ڇو تہ سنڌ سان قانون انتقال اراضي پنجاب يعني آڪٽ 13، 1900ع ٿا لاڳائن تہ زمينون نہ وڪروٿين، نہ نيلام ٿين، نہ ضبط ٿين. «جاڏي ڪاٿي جهار، تاڏي ڳوهر ڳوڙوئي نہ هٿن.»

جرمن جي اپرندي آفريڪا جنگ کان پوءِ هندستان مان لائجي، جتي هو پنهنجي نو آبادي قائم ڪرائي.

مٿين اسڪيم ۾ ڪهڙي گهٽتائي آهي. جڏهن اسان جا پائر مسٽر گوکلي کي به پنهنجو پورو ۽ سچو رشي ۽ پيشوا مڃن ٿا ته پوءِ ان جي رٿ جي چو پنيرائي نٿا ڪن. مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جي اصلاح جا متا سيد آل نبي جي تقرير ۾ جواب سان ڏنل آهن، نه ته جئن سرڪار پاڻان به وچـي ٿي هٿ ڏ گهيريندي تهڙو پاڻ به آهستہ، نياز نرمي ءَ سان مناسب وقت تي عرض معروض ڪندا وڃن، جنهن ۾ هندو مسلمانن جو ڀلو هجي. ڪاب ڏر پنج ٿي آڳريون پنهنجي وات ۾ وجهڻ نہ گهري ته بس لُڙ ٿي نہ ٿئي. ڪي وري چون ٿا ته اها اسڪيم مسٽر گوکلي ڪنهن آفيسر جي چوڻ تي لکي هئي، مگر هاڻي هجي ها ته جيڪر اها راءِ بدلائي ها. اسين چئون ٿا ته هاڻي به جيڪڏهن اها اسڪيم منظور ٿئي ته هندستان کي نهايت شڪرگذاري ڪرڻ گهرجي.

اسان جو مطلب ڇا آهي؟

جيڪڏهن اسان جي پڙهندڙن اسان جي هيٺين ڏنوڻ مان ڪين سمجهيو آهي ۽ سندواسي مورخہ 12_ آڪٽوبر 1917ع جي ايڊيٽوريل ۾ سوال ڪيل آهي تہ هي جو مسلمانن ٺهراءُ ڪيو آهي ته سنڌ جي مسلمانن کي هوم رول ڪونہ گهرجي، سي مهرباني ڪري پڌائيندا تہ سندن مطلب ڇا آهي؟ هاڻوڪو نمونو ڪين پسند آهي ۽ ان ۾ ڪي به سڌارا نہ هئڻ گهرجن. يعني اهي سڌارا نہ گهرجن ڇا؟

(الف) هند وزير جي ڪونسل ڪڍي نہ ڇڏڻ گهرجي. اها هميشہ قائم رکجي ڇا؟

(ب) امپريل ڪونسل ۾ وڌيڪ ميمبر نہ هئڻ گهرجن؟

(ج) پراونشل ڪونسل ۾ وڌيڪ ميمبر نـہ هئڻ ۾ مڪاني سرڪارين کي وڌيڪ اختياري ملڻ خوشامندڙين جي سڌ نہ ڇڏبي؟

(د) هرهڪ ايگزيڪيوٽو ڪونسل ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ هندواسي ميمبر هجڻ ڪير نہ چاهيندو؟

اسان جو جواب

(الف) ان جو سڌو اثر اسان عام مسلمانن سنڌ تي نہ ٿو پوي، هجي تہ ڇا، نہ هجي تہ ڇا؟ وزير يا وائسراءِ مڙئي هڪ ميشن آهي. جهڙي چالي لهڙي پئي.

(ب) هن ۾ بہ وڌيڪ ميمبرن جو هئڻ نہ هئڻ اسان لاءِ سفيد نـہ آهـي. ان ڪونسل ۾ انتظامي ۽ مالي طاقت غير سرڪاري عنصر کي وڌ ملڻ ڪري مسلمانن کي فائدو نہ آهي، ڇو تہ انهن کي اهڙا عيوضي ملي سگهنائي نہ آهن، جو غير قومن جي عيوضين کان مجارٿي ڪٽي سگهن. غير ملڪ جا مسلمان جيڪڏهن بعضي اهڙا آهن تہ اهي بہ سنڌن ونگ ۾ رڱيل آهن. اسان کي انهن تي اعتبار ڪونهي، جو پنهنجي ملڪ جا سوچارڙي تعليم ۽ هوش وارا بہ اسان جي ڏوري ۾ نہ آهن، جيڪو ڏاڍو سو ڳابو. اهو مثال ٿيندو ڪونسلن ۾.

(ج) هن ۾ ميمبر وڌيڪ ٿين يا گهٽ، سا هڪ جهڙي ڳالهہ آهي. مڪاني سرڪار کان اختيار ڪسجي ڪونسل کي ملندا تہ اتي اسان جي پوري سچن عيوضين نہ ملڻ ڪري جيڪي فائدا بعضي اسان کي مڪاني سرڪار کان قسمت ســان ملي وڃن ٿا، تنهن جي اميد منقطع.

(د) انهن ٻن ميمبرن ۾ اسان کي اميد ڪانهي تہ ڪو اسان جي عيوضي ٿيندو. جي ٿيو تہ ٻ. اڻ هئڻ جهڙو، جنهن

سان فائدو نہ ٿي سگهندو. غرض تہ جڏھن تعليم ۾ اسين ڪاٺ
جون پتليون آهيون، تيئن ميمبرن ۾ ميڻ جا بوتا. اٿ جي
لاهي ڪي بہ لعنت، چاڙهي ڪي بہ. اهڙيءَ طرح فوجي ڪميشن،
عهدن ملڻ ۾ هٿيارن جي آزادي ۽ حرفت صنعت لاءِ تہ آنريبل
مسٽر آل نبي جي تقرير ۾ جواب ڏنا اٿئون. باقي جيڪا وڏي
۾ وڏي ڳالھہ آهي ھرھڪ ڪاتي جي نوڪرين ۽ عهدن جي،
سا تہ اسان جا پائر زبان تي ٿي نہ ٿا آڻين، جنهن جو اسان کي
خوف آهي. باقي ڇا ڪين پنهنجو مطلب پڌايون تہ ڇا اهڙا
سست آهيون، ڪم نصيب آهيون، ڪم علم آهيون. اتفاق،
حميت، قوميت، ديانداري، سچائي، ايثار، سخا، حب الوطني،
اسان ۾ گهٽ ڪري ڪانهين، پوءِ اسين ڇا ٿپون ۽ نچون.
بهرحال پنهنجي ڪوٺي قسمت تي صابر ۽ شاڪر رهي موجوده
انتظام تي بالفعل ڪفايت ڪرڻ چڱو ٿا سمجهون. جڏهن اهڙا
ٿياسين تڏهن ڪجھہ گهرنداسين، مگر اسين نہ هوم رول کي
خراب ٿا سمجهون، نہ گهرندڙن کي. البت گهرڻ جو طريقو
ناپسند اٿئون. ڇو تہ شور شر، زور زبر جو اهڙو اثر ٿيو آهي،
جو هائي ڪاليج جا ڇوڪرا اسٽرائيڪ ڪن ٿا. ان بابت اسان
جيڪر حڪومت کي بہ ڏورابو ڏيون تہ هن پاڻ رعيت کي
اهڙو رستو ڏيکاريو آهي، تہ جيڪو لٺ بکيڙو ڪري، تنهن
کي ملي ـــ ۽ اسان ۾ اڃا ايڏي طاقت ڪانهي، نہ لٺ بکيڙي
کي پسند ٿا ڪريون. غرض تہ هي اختلاف راءِ آهي. ڪو
ڪنهن کي پنهنجيءَ راءِ تي آڻڻ لاءِ مجبور ڪري نٿو سگهي.
جيئن ٿيٺو هوندو، ائين ٿيندو. دنيا ۾ اختلاف موجود آهي،
۽ رهندو، مگر اتحاد ۽ مروت کي نہ ڇڏجي. اسان جي پائرن
جون ڏاڍ مڙسيون ۽ ظلم جا مثال، جي هن بقرعيد ۽ دسهڙي
تي ٿي گذريا آهن، سي ظاهر آهن تہ ڪهڙو مسلمانن سان
ناحق ڪيو اٿن ۽ ڪين مذهبي فرض کان روڪي رهيا آهن.

غرض تہ مسلمانن لاءِ هي سخت وقت آهي. ڇا ڪن ۽ ڪاڏي وڃن؟ خبرئي نٿي پوي تہ هي زمانو ڪيئن هلي رهيو آهي، ۽ ڪيئن هلندو. بقول اڪبر:

ڪوئي هنس رها ہے، ڪوئي رو رها ہے،
ڪوئي پا رها ہے، ڪوئي کهو رها ہے،
ڪوئي تاک مين ہے، ڪسي ڪو ہے غفلت،
ڪوئي جاگتا ہے، ڪوئي سو رها ہے،
اسي سوچ مين مئن تو رهتا هون اڪبر،
يہ ڪيون هو رها ہے يہ ڪيا هو رها ہے!

گرچہ از آتش دل چون خم مئی در جوشم
مهر برلب زده خون ميخورم و خاموشم

وري بہ شڪر آهي جو هندو ڀائرن مسلمانن کي ساري لتاڙي نيٺ مٿن رحم ڪيو ۽ پشيمان ٿيا، ۽ گهٽين جاين تي هندن مسلمانن جي جلوس محرم تي شربت جون سبيلون جاري ڪيون، ۽ مسلمانن وري دسهري جي جلوس تي لمليٽ سوڊا، پان ٻيڙي سوپاري جي خدمت ڪئي، ۽ هڪ ٻئي سان همدردي ۽ تعظيم ۽ برادري وانگر پيش آيا. جي اصلي ائين ڪن ها تہ ڪيڏو نہ سندن ڪر مٿي ٿئي ها، ۽ ڪيڏي نيڪي نڪري ها ۽ خود وزير هند يا ٻيا آفيسر هندو مسلمانن جو اهڙو ايڪو ۽ اتحاد ڏسي ڪيڏي اثر وارا ٿين ها. مگر ٻنهي ڀاڙين ۾ جو ڪير ڦولڙين سان ڏنائون، سو بہ غنيمت! اميد تہ هن ڪان پوءِ ٻيئي قومون، اڳي وانگر بلڪ زيادہ پاڻ ۾ ڪير ڪندا ۽ ڀائر ٿي هلندا تہ ڪهڙو نہ چڱو ٿيندو، ۽ هي بہ مرهائي جي ڳالهہ آهي تہ سنڌ ۾ اهڙا لڙ ٻکيڙا ۽ فساد فتنا نہ آهن، فقط عقلي ۽ قلمي نوڪ جهوڪ نوڪرين ۽ حقن تي ٿئي ٿي. وڏيڪ

بدمزگي ڪانهين، ڇو ته هت مسلمانن جو عدد وڌيڪ آهي، جنهن لاءِ ڌڻيءَ جا شڪرانا ڇنبا. 'هوم رول' جي معنيٰ سچي آهي به 'گهرو حڪومت'. جڏهن اسان گهرو معاملن ۾ يڪمشت ۽ کير کنڊ ٿيون، تڏهن پوءِ ملڪي معاملن ۽ حڪومت ۾ هٿ وجهون. نه ته ائين چئبو ته "هنوز دهلي دور است". شڪر جو مسٽر چاگلا اچا تنهن ڏينهن حيدرآباد جي پراونشل ڪانفرنس ۾ ان امر تي هندو ڀائرن جو ڪجهه نه ڪجهه ڌيان ڇڪايو، مگر اسان جي رئيس کي ڪابه ويس نٿي اچي.

هن اخباري اصناف ۾ اهڙا ته درنده گزنده ڏاريا آهن، جي حق ڇوڙ تي اشرافن جي پڳن لاهڻ لاءِ تيار ٿا رهن، جنهن لاءِ مخالف راءِ وارن کي ٿڌي دل سان سمجهائڻ جي بجاءِ گاريون ۽ ٺوڪون ٿيون لڪجن. واه فضيلت! مخالف راءِ جا سياڻا ماڻهو ائين ڪين چوندا ته دشنام دهد اگر خسيسي چاره نبود بجز شنيدن. گر پائي ڪسي سگي گزيده باسگ نتوان عوض گزيدن.

هڪ مصر صاحب جو قند مصري

آنربل پنڊت گوڪرن ناٿ مصر جي ڪنهن ڏينهن سيتاپور جي ساليانه پراونشل ڪانفرنس جي جلسي ۾ پنهنجي پريزيڊنشل ائڊريس پڙهي هئي، تنهن ۾ هي فقرو به هو ته اسين هوم رول چو ٿا گهرون. ان جو نالو اسين قند مصري وکي ڪيميڪل جي وسيلي تپاسڻ ٿا گهرون ته منجهس ائسڊ ته ڪانهين، ڇو ته انهن اسپيڪر صاحبن جي ظاهر ۾ ته ڏاڍي مٺي زبان هوندي آهي، پر اندر ۾ مڙئي تيزاب اٿن، جو ڪ مسلمانن لاءِ مفيد نه آهي. غالباً هرهڪ صاحب جي جادو بيانيءَ ۾ پنهنجو اثر آهي، بلڪ خواهه ڪانگريس ۽ ليگ جي اسڪيم ۾ اهڙو رولو ۽ پڙلو

آهي، جو تمام باريڪ بيني ۽ ڪان سواءِ ان جي تهه کي پهچي نٿو سگهي. اير ڦير ۾ ماڳيون ئي ڳالهيون ڪن ٿا، پر سيڪو پنهنجي مٺي پائوڊر سان اها اگري دوا ويڙهي پوليٽيڪل مريضن کي ڪارائڻ گهري ٿو ته بلا دريغ ڳهي وڃن. بلفعل ته منهن ڪوڙو نه ڪن، جي ڪائي ويا ته پاڻيهي پيا ياد ڪندا.

سنڌ ۾ به ڪيترن مسلمانن ڪسان چالاڪي سان مسٽر گانڌيءَ جي مسودي عريضي کي صحيحون پيا وٺن، سو سنڌ جي سربرآورده مسلمانن لي حق آهي ته آفيسرن کي اهڙو احوال ٻڌائن ته مسلمانن جون صحيحون ضرور پنهلائڻ کي هونديون نه ته هو اهڙي نازڪ ڳالهين جو ڪيئن ٿا مطلب سمجهن، ۽ صحيحون ڪن. ۽ نه وري سنڌ جي موجوده نظام حڪومت ۾ اسين مسلمان سنڌ جا ڪو پيو ڦير ڦار ڪرڻ ٿا گهرون، جهڙا اسان جا پائر وٺي رهيا آهن. اول هو سول ڪورٽن جي پاڙ پٽائن ته پوءِ مسلمان به ڪمشنر جي اختيارين ڪسڻ ۾ ساٿن شامل ٿين: مگر ڪين هڪڙوئي مسلمان سنڌ جو صوبو ۽ عيوضي هٿ آيو آهي. پين جي کهڙي ڪاڻ اٿن، چو ته الاسين به پين سيني کي 'ايرا غيرا نٿو خيرا' ٿي پائئي. فقط پاڻ کي اها ڏيڏري سندر لڳڻ ڪري حور ٿي سمجهي.

آمديم بر سر مطلب

(1)

اسين هوم رول ڇو ٿا گهرون؟

مٿئين فقري تي پنڊت صاحب فرمايو آهي ته موجوده حڪومتي سرشتو اسان کي قابل ۽ تيار ٿيڻ جو وجهه ئي نٿو ڏئي. ڪنهن به شخص تي جهالت ۽ ڪم علميءَ جو الزام نٿو

آڻي سگهجي، جيستائين ان کي تعليم حاصل ڪرڻ جو وجهه نه ڏنو ويو آهي.

صديءَ جي چوٿائيءَ کان وٺي اسين دانهون ڪندا ٿا اچون، مگر سرڪار ٻڌيئي نٿي. تنهنڪري اسين ان ڪوتاهي جي سموري پاڙ پٽڻ ٿا گهرون ۽ آن جي بجاءِ سربض قوم جو علاج ڪرڻ ٿا گهرون — تنهنڪري ٿا چئون ته "اسان کي هوم رول گهرجي"

جواب

حضورا اوهان ته بلڪل قابل ۽ تيار ٿي ويا آهيو. اوهان تي ته جهالت ۽ ڪمي تعليم جو الزام اچي ئي نٿو سگهي. اوهان کي تعليم ڪاتي اهڙو وجهه ڏنو جو مسلمانن جو لوڪل بہ ريڙهي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو، بلڪ تعليم جون واڳون هر طرح اوهان جي هٿ اچي ويون، جو هيئنر سرڪار کي ڳاڻي مان اچي ورتو اٿو. پر حال ته اسان مسلمانن جا، جو اها حالت اسان سان لاڳو آهي، مگر ان ۾ اسانجو قصور بہ آهي، جو اسان اول مغربي تعليم جي پرائٽ کان ڇرڪياسي. جڏهن مٿو پٽ سان لڳو، ۽ پاڻي سر کان مٿي اڪهي ويو، تڏهن ڦٿڙڻ جي ڪئي اٿون. مگر سرڪار جا اوهان جي اڳيئي اک ڏٺي آهي، سو هاڻي ڪيئن اسان کي اهڙو وجهه ڏيندي، يا اوهان هوم رول کان پوءِ پنهنجي متصرفي ڇڏي ڪيئن اسان تي ايڏو ايثار فرمائيندو جو خلاصو اسان کي تعليم جي واڳ ڏيندو، سا ڳالهه نه دل سان لڳي ئي نٿي، جو اوهان جي اڄ تائين هلت مان اسان کي ڪوڙي جو بہ اعتبار پڙ ڪين پيو آهي. سنڌ ۾ ته سال منجهه سچا اٺ مهينا رنڊڪ وجهي ڇڏي اٿن، يعني جولاءِ کان پوءِ مارچ تائين ڪوبہ شاگرد انگريزي اسڪولن ۾ نه ونجي. هن جو اثر رکو

مسلمانن تي پيو آهي: تعليم کاتي جي ساري مشن رڳو مسلمانن جي رنڊڪ ۽ روڪ لاءِ وهي ٿي.

پاڻ ته خير سان فرمايو ٿا ته جيڪڏهن پيسا اسان جي هٿ آيا ته جيئن سرڪار هيفٽر اجاين ڪمن تي ڪپائي ٿي ڇڏي، تيئن اسين هونده اهي به تعليم تي ڪپايون، مگر اسان کي تعليم ۾ پاڻ سان گڏ وٺ ڪٺائيندو سا ته دعا دل سان ئي نڪي لڳي. پر جي ڪٿي اها ديا به پاليو ته اسين اوهان جي وٽي ڪيئن پري سگهنداسين ۽ ڪيئن پنهنجي ململ پٽي موجب عهدا وٺي سگهنداسين. هاڻي ئي مسلمان انڌي ۾ لوڻ آهن — پوءِ اسان جا پاٽر انڌي ۾ اوڻ وجهڻ کي پسند ڪندا، جو سندن نيچرل طبع جي برخلاف آهي.

سوز دل و اشک روان و آه سحر و نالهٔ شب،
این همه از اثر لطف شمامي بينم.

(2)

پوءِ صنعت ۽ حرفت بابت شڪايت ڪئي اٿن ته سرڪار ان لاءِ به ڪجهه نه ڪيو. حڪومت اسان جي هٿ ڏيندي ته اسين ان ۾ ملڪ جي ماڻهن کي سکيا ڏيئي، آسودي حال ڪنداسين.

جواب

اها ڳالهه بيشڪ سچ جي لائق آهي ته هنرن ۽ ڪسبن ۾ مسلمانن کي ڪجهه بڙ پوندو، مگر انهن کان جهالت ۽ غلاميءَ جو طوق ته نه نڪري سگهندو، پوءِ مفتوح قوم جي غلاميءَ کان فاتح قوم ثالث بالخير جي غلامي چڱي ڪينهي. اگرچه هاڻي به ڪسر ڪانه رهي آهي، پر نوم غلامي کان سارو غلام ٿيڻ ڪير پسند ڪندو. تنهن کان سواءِ مسلمانن کي قرض جي عادت ۽ شاهوڪارن کي وياج ۽ ڏکي جي عادت، سا

مسلمانن کي ڪنهن به حال سان سانئو ڪرڻ نه ڏينديءَ. ان لاءِ ته اپاءُ ئي ڪونه ٿا ڪريو.

(3)

وري پوک جي ذڪر ڪندي فرمايو اٿن ته هن وقت ڪڙمين ۽ زميندارن جي ابتر حالت آهي. انهن کي روز بروز وچن ڊلون وڌنديون. پيون چڪون چيڙيون به ڏاڍيون اٿس، جنهنڪري سا تنتي نه ٿا. انهن لاءِ به ڇگو بندوبست ٿيندو وغيره.

جواب

اوهان جي دهن گلاب، بيشڪ هن وقت زميندارن، ڊان ۽ پين چڪن جا باري بار آهن، سي هوند خود حڪومت ۾ ڪجهه هلڪا ٿي سگهن، مگر ڏيتي ليتي ۽ وياجن ونن يا سول ڪورٽن جي سوڙهي گهٽ جو ڪهڙو علاج ٿيندو، ۽ زميندارن جي قسمت، جا ترت ۽ مقامي آفيسرن جي هٿ ۾ رهي ٿي، سي آفيسر ڪهڙي قوم جا ٿيندا، جنهن جو علاج ته پنڊت صاحب ڏسيوئي ڪونه، سو ته سندس ويدڪ ۾ به ڪونه هوندو. جي زميندارن تان ڪجهه ڊل جو بار لٿو ۽ آسودا به ٿيا، پر سندن مٿان آفيسر ڪير ٿيندا ۽ سول معاملن ۾ ڪهڙي ترميم ٿيندي. جي لٿي پٿي ساگيا ڳن ۽ ساڳيا ڪهاڙا ته ان جو مثال ائين ڪين ٿيندو ته تپ ۽ ڪنگهه جو علاج ڪري وري دق ۽ سلهه ۾ مبتلا ڪري ڇڏجي. اسان کي بلڪل اميد ڪانهي، بلڪ رکڻ غلط آهي ته هوم رول ۾ مسلمان سيڪنهن ڪاتن جا ايترا آفيسر ٿيندا، جيتري اسان کي گهرج آهي، ۽ جن ڪري اسين حريفن جي زد کان بچي سگهون يا ڏيتي ليتي جي فريبن ۽ سول جي انتظام ۾ اهڙو ڦير ڪبو، جنهن کان

مسلمان زير بار نه تين، باقي پيا دلاسا ميمبرين وغيره جا اسان لاءِ ڪهڙو فائدو ڪندا، تن ۾ به اسين ننگيل رهنداسين. ويدڪ ۾ پنڊت صاحب ڏٺو هوندو ته مرض جي علاج کان وڌيڪ سبب مرض جو ازالو ڪرڻ مفيد آهي؛ تنهن جو ته ڏس ئي نٿو ملي، نه ته مسلمان قرض تي ائين ڪڏهن ٿا اچن، جيئن ٻڪري ٿاريءَ تي ۽ پوءِ سول مان هيئن چوندا ٿا نڪرن.

پدرم روضهٔ رضوان بدو گندم بفروخت،
نا خلف باشم گر من بجوي نفروشم.

(4)

آخر ۾ فرمايو اٿن ته جيستائين وڏين پگهارن وارا ڪمشنر موجود آهن، ۽ جيستائين يوروپي سولين عملدار هوندا، جي گپل ناٿو ٿا چڪن، تيستائين ملڪ جو چاڙهو ڪونهي، نه ته ڏيهي ماڻهو بلڪل ٿورين پگهارن سان بخوبي ڪم ڪري سگهندا. هوم رول ۾ اهو فائدو ٿيندو جو پئسن جي بچت پين چڱن ڪمن ۾ ڪتب آئبي نه ته هيستائين پبلڪ سروس ڪميشن جي رپورٽ مان به پوئو ڪونه پريو، ۽ ديسين لاءِ عهدن جي ونڊ وريچ ڪانه ٿي.

جواب

پنڊت صاحب نيٺ ڦري ڦري آخرين مدعا تي اچي بيٺا، جنهن جي اسان کي ملڪ الموت واري ڦقڙي آهي ته جيڪڏهن انهن وڏن عهدن تي غير سول سروس ڏيهي ماڻهو ٿيا ته ان ۾ مسلمانن کي ٻڙي به نصيب نه ٿيندي، ڇو ته جيڪي به مسلمان هوم رولي آهن، سي سڀ آنريبل يا وڪيل، واپاري ۽ غير نوڪري پيشه، تن کي نه فقط آنر گهرجي، پر پيا عام مسلمان ويچارا، جي رڳو بيل آهن ۽ تعليم ۾ هيٺرو پست

آهن ۽ نوڪرين جي خواهان، جن جي مساوي هجڻ ڪري مسلمانن جو بچاءَ جي حق وسي تي سگهي، تن ڪي ڪيئن ايڏا عهدا ملندا، توڙي ڪ عدد مقرر ڪري ڏين. لياقت ۽ امتحان جي معيار تان اسان جا پائر ڪڏهن نہ دستبردار ٿيندا، جو هاڻي پيا ڪرڪن ڪنجهن. آخر معاملو اتي اچي بيهندو، جو مسلمان ساڳي ڍوڍي ۽ ٿوم جا مالڪ، جن ڪان اسانجا وڏا پيٽ ۽ وڏا مغز بيپرواهہ آهن، ۽ وات ڏينهن جن جو وظيفو آهي ”هم وول“ ”هوم رول“. اسين ٿا چئون تہ الله ۽ رسول الله ۽ رسول صلعم.

دلبر آسايش ما مصلحت وقت نديد،
ورنہ از جانب ما دل نگراني دانست.

ماڻي ديويءَ جي وچن جو وستار.

اڳوڻوءِ ماڻي بسنتي ديويءَ جي ٻول جي بہ تول ڪري ڇڏيون، جنهن الله آباد جي ادريس جي جواب ۾ ٻوليو هو تہ ”اسين چاڻي چم ڪان هوم رول جو حق وکون ٿا، تڏهن گهرون ٿا.“ اهو ٻول ماڻي صاحبہ نچاڻان ڪيئن ٻوليو آهي. چاڻيچم ڪان ماڻهو آزاديءَ جو حق نہ رکي ٿو، پر حڪومت جو اڌڪاري ڪيئن ٿي سگهي ٿو. جي پنهنجي قوم جي گالهہ ڪئي اٿس تہ هو بيشڪ فاتح قوم مان آهي، هينئر ان جو هر ٻار حڪومت لاءِ ٺهيو ٿو ڇمي، پر جي هندڪي جوڻ ۽ ويس ۾ اهو واڪ ڏنو اٿس تہ غلط. افسوس تہ اسان جا خود غرض پائر آزادي ۽ حڪومت جو فرق چاڻن ٿي نٿا. هت هو آزادي ۽ حڪومت ڪي گڏايو وجهن، نہ تہ ٻنهي ۾ مغائرت عظيم آهي. مسٽر پرگڙي ۽ پيا مسلمان بہ انهن جي پيروي لي ان غلطيءَ جو شڪار ٿيل آهن. هندستان سائين غنيمن جي ڪاهن جو

آماجگاهه رهيو آهي. هن ڪڏهن خواب ۾ به حڪومت نه ڏٺي آهي. ڪڏهن به مٿائونس تراو ۽ ڪاهه نه لٿي آهي. ڪڏهن ڪنهن جي هٿ ته ڪڏهن ڪنهن جي. پوين ڏهن صدين ۾ ته مسلمانن جي قبضي ۾ رهيو آهي. نيٺ انگريز سرڪار جي هٿ اچي ايترو امن لڌو اٿس، ۽ ڪاهن ڪان بچيو آهي، پوءِ ڪيئن مائي صاحبه هندين کي چائي ٿي ڪان هم رول جو حُليو ٿي پهرائي. اجا مسلمان اهڙو ڊيڪ ڏئي وٺن ته ٿهيو پر هندي ڪيئن اهڙي هام هڻي سگهن، سو ته مائي چاڙي مائي جي قيام. چا نه لسان‌العصر حضرت اڪبر فرمايو آهي:

> ڪالج مين هوچڪا هے جب امتحان همارا،
> سيکها زبان نے کهنا هندوستان همارا.
> رقبه کو کم سمجهه کر، اڪبر يه بول اٿهي،
> هندوستان کيسا، سارا جهان همارا.
> هر گوشهء جهان سے ليڪن صدا يه اٿهي،
> جو کچهه هي سب خدا کا وهم و گمان همارا.

مائي سروجني ديوي نمبر ٽو

مائي سروجني به ساڳو سر آلاپي وهي آهي ته هوم رول اسانجو حق آهي، جو اڪبر جي ڏينهن ۾ سڀ وڏا عهدا ۽ اندروني اختيار هندن کي هئا. هن مائي ته مسلمانن کي ٺـِـي ڪيڏي چڙيو. هوم رول جو حق رڳو هندن لاءِ ثابت ڪيائين: پوءِ اسان کي هندو صاحب چو ٿا گهيلين ته اٿي هوم رول گهرو. مائي ته اسان کي پير ئي کوڙڻ نٿي ڏئي. اها تاريخ وري مائي صاحبه الائي ڪٿان پڙهي آهي ته اڪبر جي ڏينهن ۾ سارو اختيار هندن کي هو. تڏهن مسلمان رڳو لالا واهه جا چيڙا هئا چا؟ هي به چيو اٿس ته پوءِ ان هڪ طرفي لاڙي ڪان

مغلن جي سلطنت کي ڪو صدمو پهتو ها؟ واهه، سائين صاحب! مغلن جي حڪومت جي پيڙي پڙيائي اڪبر جي پاليسيءَ ڪان، پيو اسان ته ڪونه پڙهيو آهي ته هندو مسلمانن ڪان وڌيڪ وڏن وڏن عهدن تي هئا ۽ سارو اختيار مختيار سندن هو. اندروني اختيار جي اسان کي خبر ناهي، جو راڻيون البت هندواڻيون هيون، پر تڏهن به مسلمانن جي بادشاهيءَ ۾ مسلمان ئي اختيار مختار هئا ۽ هندو به بيشڪ اعتبار وارن وڏن عهدن تي هئا. پوءِ ڪيئن وڳو سائين مُسلن کي ڇڏي (جن 13 سو سال راڄ هلايو). وڳو هندن لاءِ هوم رول جو حق قائم ٿي ڪري؟ ائين سهي، پر مسلمانن جي جند ڇڏن ته به چڱو. باقي اها سندس صلاح سهڻي آهي ته ايڪتا کان سواءِ سوراڄ نه ملندو. سو هندو مسلمانن کي پاڻ ۾ ايڪتا ڪرڻ گهرجي، جو سڀني ڏکن جو علاج اهو اٿو. هاڻي ڏسون ته سائين جو اهو اپديش ڪيئن ٿا اسان جا ڀائر ڪن لائن، نه ته سندن ڪهڙي هڪ آهي ته رهڻي ٻي. وري ٻئي هڪ صاحب، ديويءَ جي چاڙتي، سنيهو پيغو آهي ته خان بهادر ۽ آنرري مئجسٽريٽ متان وزير هند کي هلائن ڏيو، نه صاحب بهادر، خان ۽ هانري ڪين ويندا. پلي ته راءِ ۽ راڻا وڃن، انهن جو ٿي پت گهاٽو.

هائوس ٽئڪس ۽ مسلمان ۽ آفيسرن تي اجايو بهتان.

هائوس ٽئڪس تي جو اسان جي هندو ڀائرن ايڏو لڙ بکيڙو ڪري آسمان مٿي تي کنيو آهي، ۽ لوڪل يورپي آفيسرن کي ننڊڻ شروع ڪيو ۽ بمبئي گورنمينٽ ڏي ڊيپوٽيشن وٺي ويا، تن ڪو اهو خيال ڪيو ته انهن يورپي آفيسرن جو آن ۾ ڪهڙو ذاتي غرض آهي ۽ سرڪار کي ان ۾ ڪهڙو

فائدو آهي. اهي پئسا وري بہ تہ ڳوٺن ۽ شهرن جي آرام ۽ صحت لاءِ ڪم ايندا، يا سرڪاري خزاني ۾ داخل ٿيندا سرڪاري آفيسر رڳو اهو ڏسڻ ٿا گهرن تہ هي ماڻهو، جو هيتري قدوسوراج جا خواهشمند آهن، ۽ رات ڏينهن پنهنجي ۽ سرڪار جي ننڊ ڦٽائي ڇڏي اٿن، سي پنهنجي ڳوٺن ۽ ماڻهن جي صفائي ۽ آرام صحت لاءِ پاڻون ڪا قرباني بہ ڪري سگهن ٿا يا رڳو مفت ۾ خود حڪومت ماڻي سرڪاري قرض يا گرانٽ تي گذارڻ ٿا گهرن — مگر جنهن حال سان هو ايتري آزمائش ۾ هوش ڪان نڪري ويا آهن تہ پوءِ هوم رول ۾ ڏوڙ ڪو فائدو ملڪ ۽ ماڻهن جو چاهيندا، جن کي ايترو حوصلو ۽ ٿوري قرباني ڪرڻ يا ڪس ڪائڻ جي سگهہ ڪانهين، نہ تہ سرڪار ڪان حڪومت جي واڳ ون لاءِ تيار آهن ۽ ان جي قيمت ۾ رڳو ڪين جهڙي ٽئڪس ڪان بہ ٿا ڪيڀائين. پاڻ جڏهن ڏهاڪي ڪن رپين ڏيڻ لاءِ ايترو بيزار ٿي پيا آهن، تہ سرڪار لکن ڪروڙن جي حڪومت انهن کي ائين ڪٿي ڏيندي. نہ تہ هي سرڪار جي مهرباني ۽ فياضي بس نہ آهي، تہ جئن جئن ملڪ خود حڪومت هلائڻ لاءِ تيار ٿيندو ٿو وڃي، تئن تئن هو درجي وارا اهڙا اختيار ڏيندي ٿي وڃي؛ جيڪا خود حڪومت جي اصل معنيٰ آهي، سا اها جا اسان کي گهٽو ڪري ملي وئي آهي، جهڙو ميونسپل ۽ لوڪل جا اختيارات، عدالتي پاور ۽ ڪائونسل ۾ ميمبرن جو واڌارو. مگر جيڪڏهن هوم رول جي اها معنيٰ آهي تہ اصل سموري حڪومت لشڪر خزانن، ملڪ جي واڳن ڏيڻ سان ڪٿي سونپن تہ اها ناداني نہ ڄمبي ۽ ائين ممڪن آهي؟

بلڪل نہ، مسلمانن کي امان جا پاڻر ڦسلائن ٿا تہ هرهڪ ڳالهہ ۾ ماڻن شامل ٿين تہ منڍن ڳالهہ اڳب ٿئي. پوءِ، مسلمان دوزخ وڃن يا بهشت. هائوس ٽئڪس يا هوم رول

جي گهرڻ ۾ جيڪڏهن مسلمانن جي طرفان ڪا جماعت يـا ڪي ماڻهو پڪارن ٿا تہ انهن لاءِ لکجي ٿو تہ هي جماعت بيقاعدي آهي ۽ رڳو ڪي عام ماڻهو هئا. مگر جيڪڏهن ڪي ماڳيا مسلمان هندو پائرن جي فيور ۾ ڳالهائين ٿا تـہ انهن جا نالا لکجن ٿا, نہ ميان تاجـل خان، ميان پنجل خـان، حاجي ڪرڙ خان، وڏيرو ڪبڙ خان، سو ڇا سبب؟ سندن طرفان ڳالهائين سي خان ۽ وڏيرا, جيڪي اسان جي طرف ٿين سي ٿيا اجايا سجايا عام ماڻهو، هاري ۽ ناري! ٻيو اسان جا پائر نہ اسان ڪي نوڪرين ۽ عهدن ۾ ٿا سهن، نہ انهن آفيسرن کي پسند ٿـا ڪن، جي اسان کي وقت سر ياد ڪن ٿا. ان ڪري هاڻـي مسٽر لارينس کي اسان جي پائرن پرائيويٽ طرح اورنگزيب جو خطاب ڏنو آهي، ۽ ٻئي هڪ هندو صاحب هڇا جا لفظ لکيا اٿس، تہ ڇو مسٽر عطا محمد کي ڊپٽي سپرينڊنٽ ڪيائون، سو بہ ويچارو پوئتي موٽيو. حال هي آهـي جو هـن صاحب جيڪڏهن ڪي جايون مسلمانن کي ڏنيون آهن تہ هندن کي بہ برابر ڏيندو ٿو اچي. البت ائين نہ ڪيو اٿس تـہ اڪبر وانگي سمورو هندن تي ليٽي پوي. اورنگزيب ويچارو عادل، امين، پرهيزگار بادشاهہ هو، مگر هن پنهنجي ڏاڏي اڪبر جي هڪ طرفي پاليسي سلطنت جي لاءِ خوفائتي ڄاتي، تنهنڪري وچٽري پاليسي ورتائين، تنهنڪري هندو ڪانئس ناراض ٿي پيا، جي اڃا تائين ڪيس گلا سان ياد ڪندا ٿا اچن. اهڙي طرح اڳي نوڪرين ۾ جو سمورو سندن ٺيڪو هو، مگر هاڻي جو ڪجهہ مسلمانن کي بہ وارو ملڻ شروع ٿيو آهي تـہ مسٽر لارينس اورنگزيب ٿي پيو آهي! مگر اسين تہ چئون ٿا تہ اهڙو عادل، امين، خانداني يورپي آفيسر بيشڪ اهڙي نالي وڪڻ لائق آهي ـــ مگر نہ شيواجي، نہ نانا پائي! مطلب تہ جڏهن اسان جي پائرن جو ايڏو تنگ حوصلو آهي، تڏهن نہ مسلمان ساڻن

متفق راءِ ڏيندا، نه سرڪار کين هوم رول ڏيندي، جنهن جي هو بي مهل ۽ بيجا تقاضا ڪري رهيا آهن. اسان کي به اسان جا پاڻر يا ڪي خود غرض مسلمان اهو عتاب ڏيندا آهن، ته اسين يورپي آفيسرن جي خوشامد ٿا ڪريون، ۽ پنهنجي لالچ يا فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي قوم ۽ ملڪ جي پيڙي ٿا پهڙيون. مگر اها انهن جي بلڪل غلط فهمي آهي. سچي پچي ڳالهه ڪرڻ، چڱي شيءِ کي چڱو چوڻ، مدي کي مدو سڏڻ، خوشامد نه آهي. قوم ۽ ملڪ جي نقصان ڪندي پنهنجو فائدو ڳولڻ نالائقي آهي، ۽ ٻين جي فائدي سان گڏ پنهنجو فائدو چاهڻ عقلمندي ۽ انصاف آهي. اسين يقين سان وسهون ٿا ته مسلمان اڃا هوم رول لاءِ تيار نه آهن. هندن جي نسبت هنن کي انگريز حڪمران صد بار وڌيڪ آهن، بلڪ هندو ۽ مسلمانن لاءِ هو چڱا آهن. هائوس ٽئڪس ۾ جيڪڏهن ڪو ٿورو گهڻو بار مسلمانن تي پئجي ويو ته هو ان ڪري وري ٻين بارن ۽ آزارن کان ڇٽي پوندا ۽ سر اسري فائدي ۾ رهندا، ۽ هائوس ٽئڪس جي مخالفت ۾ آسودن هندن جو بار به مٿن ورهائجي ويندو، جو هن کان اڳي سڀني ميونسپل محصولن جو سمورو بار غريبن ۽ مسلمانن تي آهي. آسودا بيڪل مائهو، خصوصاً ڪامورا، هرطرح چٽل آهن. مسلمان پاڻ ٿان پيا بار لهرائين يا جهڙي طرح روهڙي وارن ڪيو آهي اهڙي رول ٺهرائين. مگر افسوس ته مسلمان ويچارڙا پوروڙا آهن سي چالاڪ ترجي چنبن ۾ اچي، پنهنجو نفعو نقصان نه سمجهي پنهنجي پيرن کي پاڻ ڪهاڙو هڻيون اچن. يورپي آفيسر ويچارا رعيت جي خير خواهيءَ لاءِ مٿا ڪٽا پيا هڻن. سندن ڪرتون ڪاوڙون پيا سهن. پنهنجون گلائون پنهنجي ڪنن سان ويٺا ٻڌن ۽ اکين سان پيا ڏسن — تڏهن به جيڪو مٿن فرض آهي، تنهن کان نٽا مڙن. ۽ رعيت کي سيکارين ٿا ته هئن قرباني ڪرڻ، ۽ ٿوري ڪس ڪائڻ سان پنهنجي ملڪ ۽ مائهن جو

پلو ڪري سگهي ٿا ۽ خودياوري (سيلف هيلپ) هن کي چئبو آهي. مگر اسان جا پائر ان کي ظلم ٿا سمجهن، زور ٿاچاڻن، فريادون ٿا ڪن. جڏهن سنڌن هي حال آهي ته هو هوم رول کهڙي منهن سان ٿا گهرن ۽ ڪيئن پاڻ کي لائق ٿا سمجهن. افسوس، صد افسوس!

مسٽر هوليڊر جي ملاقات

حيدرآباد جي سنڌ پراونشل ڪانفرنس ۾ گهڻن صاحبن تقريرون ڪيون آهن. جڏهن ته آزادي آهي، تڏهن سڀڪنهن کي اختيار آهي ته جيئن وڻيس تيئن چوي. ڪن صاحبن ته حد کان به وڌيڪ وک وڌائي رکي آهي. صاحبلوڪن کي گهٽ وڌ ڳالهايو اٿن. مگر اسان کي پنهنجي پائرن جي چالاڪيءَ تي عجب ٿو لڳي ته ڪيئن زباني لغڙ پنهنجي مرضيءَ تي ٿا اڏائن. مسٽر مرليڌر ته هڪ زميندار، ميونسپالٽي ۽ لوڪلبورڊ ميمبر جي ملاقات عجب پيرايه ۾ لکي آهي. اسان کي ته اهڙي قسم جو ڪو ميمبر ڪونه سجهي، جو اهڙو چٽ نپٽ هجي، جو ديوان صاحب سان اهڙي گفتگو ڪري. تنهن کان پوءِ هن چوڻ سان ته ديوان حد ڪري ڇڏي ته مسلمانن کي ڊپٽي ڪليڪٽريون ان ڪري ڏيون ملن ته "مسلمان گورن جي هٿ ۾ رهن، ۽ هندن ۾ جوش ٿئي، ۽ ان تي هڪ هندو اخبار به اعتراض ڪونه ورتو آهي." بس هاڻي رڳو ان لفظن سان ديوان صاحب جي راست گوئي معلوم ٿئي ٿي. هي ڪهڙو نه بيجا قياس آهي ته گورا پنهنجي هٿ ۾ آڻڻ ۽ هندن کي جوش ڏيارڻ لاءِ مسلمانن کي ٿا ڊپٽي ڪن. واه، ديوان صاحب اوهانجو انصاف! مگر هي ته پڌايو ته ڪن هندن کي، جي تمام ميوان نوڪر هئا، ڊپٽيگيريون يا مختيارڪاريون مليون، تن کي ڪهڙي پاءِ، پر جيڪڏهن مسلمانن کي نوڪرين ملڻ تي هندو

جوش ۾ ايندا تہ پوءِ ڪهڙي منهن سان هو سوراج گهرڻ لائق ٿيندا؟ ۽ هندو اخبارن اهڙا ڀڙڪا ڪيا جو واهہ واهہ. هڪ هڪ ويچاري مسلمان جا عيب ظاهر ڪيا. خود مسٽر لارينس کي سڏيون پڌايون. اڃا تہ ڪڇائون. اڳي وڳهو اسان جي پاڙن جي کهڻي هڪ رهڻي بي پائيندا هئاسين. مگر هاڻي تہ مسلمان هوندو جو ساڻن گڏبو. وري اسان جي ميان صاحب محمد خان بہ واهہ جا لڪچر خوانيءَ ۾ قرآن داني ڏيکاري آهي، تہ ڪيئن مسلمان قرآن جي حڪم کان برخلاف، هڪڙا حاڪم بيا محڪوم ٿيڻ قبول ڪندا؟ اسان کي خانصاحب پڌائيندو تہ اولوالامر جي معني ڇا آهي. قرآن جي ان آيت مان هڪڙا حاڪم بيا محڪوم ثابت نٿا ٿين؟ دنيا جو ڪارخانو تہ هوندو ئي حاڪم ۽ محڪومن سان. سڀ حاڪم ٿيا تہ جهان ڪيئن هلندو؟ *

خانصاحب جو حج تي وڃڻ جي صلاح رکو ان ڪري ڏني آهي تہ ايران ۽ بخارا جي مسلمانن کان وڃي پڇو تہ ڪئن تہ هو هوم رول جي ڪري آزاد آهن، مگر خانصاحب کي خبر آهي تہ هوم رول جي ڪري ترڪي ۽ ايران ۾ ڪيڏي بدامني ۽ بغاوت پيدا ٿي، بادشاه قيد ٿيا، اڃا تائين سندن حالت برابر نہ آهي. خانصاحب گهري ٿو تہ هندستان ۾ بہ اهڙو فساد ٿئي ڇا؟ جيڪڏهن اسان جي مسلمانن کي ڪا غيرت

* نوٽ: هن آيت سان پيو بہ هڪ مسلمان خود پرست گمراه ٿيو هو، جو اها آيت سرڪار جي وفاداري لاءِ ثبوت ۾ ڏني هئائين، ۽ اسان خبردار ڪيس. اشارتا تہ اها معني وٺڻ غلط آهي ۽ تفسير باالرائي، ڇو تہ اولو الامر منکم مان فقط مسلمان حاڪم مراد آهن، جهڙو خلفا ۽ نہ غير اسلام وارا. غير اسلام حڪام لاءِ اطاعت ۽ بغاوت يا فساد نہ ڪرڻ جا ٻئي هنڌ حاڪم آهن، مگر هو نادان وري بہ اسان جو اشارو نہ سمجهي پنهنجي ساڳي بي فهمي ۽ احمقي تي نازان ۽ مقرر هو ۽ ان لفظ نہ لکڻ ڪري اهڙو گند بڪيائين، جهڙو سندس لائق هو. تازي نہ هو، جو اشارو سمجهي ها. — بلبل

۽ حميت اسلامي هجي ته شاهه آباد جي واقعات کان پوءِ هوند پنهنجي يار مار پاڻرن سان سياسي اسور ۾ شريڪ نه ٿين، مگر اسان مسلمانن ۾ دم دال جو به ڪونهين ۽ سوداءِ پلاءِ جو مغز ۾ موجود آهي. چوٽي به آهي ته وات جي ٻوڙ پلاءِ کي گهه جو کهڙو صرفو؟ هي کهڙو نه واءُ لڳو آهي. ڪيئن اسان مسلمانن جي مت مارجي ويئي آهي. ڪيترو لکجي، ڪيترا سوال جواب ڪجن، جو مخالفن جا هزار وات آهن. خدا کي دانهن آهي ته مسلمانن جي حال تي ڪو رحم ڪري. اسان جو اهو مطلب نه آهي ته مسلمان اصل پوليٽڪل ميدان ۾ نه اچن، ساٿ ڪري سمهي پون، نه نه، بيشڪ ڌاسطو وٺن، ۽ شد مد سان وٺن، مگر جدا گانه پنهنجا قومي، مذهبي، ملڪي حق گهرن. محڪومن جي غلاميءَ کان آزاديءَ جا پهه پچائڻ نه اصل حاڪمن کان، جن کي خدا ملڪ ڏنو آهي. باقي اسان جو فقط هي اعتراض آهي ته گرگن سان ٻڪريون گڏجي حق نه گهرن. ٻازن سان چڙيون نه اڏامن. اسان جي هستي، اسان جي قوميت، سڀني کان سڀ هٿڻ گهرجي. هندن کان صد بار وڌيڪ اسان جا سياسي حق آهن. هو هميشه اسان جا محڪوم هئا، هاڻي اهي اسان جا حاڪم آهن. اڃا وڌيڪ حاڪم ٿيڻ ٿا گهرن، جن جي اسان بيوقوف مسلمان ٽيڪ ڪري رهيا آهيون. نه ته اسان جا انهن کان به وڌيڪ ڳاڻي ڳچا مطالبا هئڻ گهرجن، پر جدا، نه گڏ. بس، رڳو اهو پيل آهي، جو اسان جا مسلمان سهي نٿا ڪن.

سخن شناس نئه دلبرا خطا اينجاست.

حاصل ڪلام خير اتمام

افسوس جو ته هي ڪتاب وقت کان پوءِ شايع ٿيو، جو وقتي سوالن جي جوابن ۽ مسلمانن جي اطلاع لاءِ لکيو ويو

هو ۽ اخبار جي نه نڪرڻ ڪري هن مجموعي لکڻ جي ضرورت ٿي. مگر افسوس ته هي به اخبار واڱر منحوس بيماري جي عذر ڪان وقت کي چيچجي نه سگهيو ۽ ٻين پريسن ۾ ان جي ڇپجڻ جي اميد نه هئي. تاهم هن وقت به سياسي مسئلن بابت مصنف جي محنت ۽ عام مسلمانن کي پوري واقفيت جو هن ۾ مصالحو موجود آهي ته ملڪ ۽ قومن ۾ ڪهڙا رابا هئا، جن جي نيت پڇاڻي ٿي. حضور وزير هند هندستان ۾ آيو ۽ سندس اڳيان ماڻهن پنهنجا سڀ شير پياز ظاهر ڪيا. ان مان معلوم ٿيو ته نه ڪو مسلم ليگ تي مسلمانن جو ڪلي اعتبار هو، نه ڪانگريس تي هندن اڪتفا ڪئي، نه ميرا سوت نه تيري ڪپاس. سڀڪنهن فرقن پنهنجي جدا جدا ادريس ۽ مطالبا ڪيا. جيتوڻيڪ ڪن ڳالهين ۾ موافق به هئا، پر ڪڏهن به ڪا ڪا ڳالهه سڀڪنهن پنهنجي نياري گهري. مسلمانن جا ته ڪيئي مجموعا ويا. اهڙي طرح هندو فرقي جا يعني ڪل 110 ائڊريسون پيش ٿيون، ۽ 300 ڇيدن ماڻهن سان ملاقات ٿي. مگر وڏي ڳالهه هي آهي ته سڀني مجموعن، خود ليگ وارن به آخر 30 ميمبرن جي ٺهراءَ ڪان ڦري 40 گهريا ۽ مسلمانن جي جدا حقن ۽ خاص لحاظ جي استدعا ڪئي، جو اسان جو عين مقصود هو ۽ الحمدالله ته پورو ٿيو. مخالفت رکيو ان اکر تي هئي، جو سڀڪو ڦري ڦري پاڻهين پاڻ تي آيو.

پيو وزير هند کي معلوم ٿيو ته هندستان ۾ چڙ چڙ گابا ته وڏي آهي، نه ڪا ليگ کي ساري هند جي عيوضي ٿيڻ جي پڳڙي آهي، نڪا ڪانگريس کي ڏولي پولي. سڀڪو آپي خان آهي. مگر ايترو آهي ته مسلمانن جي جدا حقن بابت لحاظ رکڻ جي جابجا ڪان سندس ڪن تي پڪار پهتي، جا اجائي نه وينديي. جيڪا سچي ڳالهه هئي، سا هرهنڌ هڪ هئي، باقي ٻين ڳالهين لاءِ سڀڪنهن کي پنهنجو پنهنجو دف ۽ پنهنجو

پنهنجو راڳ هو. هاڻي اٿبي اها جا ڪوري جي من ۾ هوندي.

شاهه آباد جي فسادن کان مسلمانن ۾ وڏيڪ مخالفت ٿي ۽ رهندو کهندو اعتبار به پڇي پيو. خود بنگال جي لفٽيننٽ گورنر سڊيشن جي ڪيسن ڪي جا تقرير ڪئي سا به قابل لحاظ آهي ته بنگالي هندن ۾ بغاوت جو مادو موجود آهي. اهي ڳالهيون وزير هند کان ڳجهيون ڪين رهنديون ۽ هندستان جي فضيلت معلوم. ساري هند سنڌ جي چوٽي وارن مدبرن جون جيڪي به اسان تقريرون اڊريسون ڏٺيون، تنهن ۾ وڳو مونجهه هئي. ۽ مخالف ڏر لاءِ ڪابه سٺي ۽ پوري سمجهاڻي نه هئي. مگر وسالہ 'خطيب' دهلي ۾ هڪ اهڙو مضمون هو، جنهن اسان جو پڙرو ڏيان ڇڪايو ۽ دلچسپيءَ سان پڙهيو ويو ۽ اهي اشڪال، جيڪي اسان جي دل ۾ هئا، تن جي ڏاڍي عقلمنديءَ سان جواب ڏنل هو. ميمبي ڪونسلن وغيرهه جي تعداد ميمبرن ۾ جو مناوٽي ڪري مخالفن کي خوف هو، تنهن لاءِ هن وڳو ان ڦهراءَ جي دلجاءِ ڏني، جا مني پتي جي مخالفت سان رد ڪرائي سگهجي ٿي. مگر جيئن اسان جو چوڻ هو ته ان ۾ ڏريون هڪ پئي کي رد ڏئي، ڪروسرو ڪري ڇڏينديون، تنهن مان ڇا فائدو؟ ليئن هن به ڏيکاريو آهي ته هن مان فقط ڏرين جي دفع حضرت جو علاج آهي. مگر جلب منفعت ڪونهي (جنهن جي اسان کي ڳڻتي هئي) تنهن جو فقط هي علاج ڏسيو اٿس ته نئين اسڪيم جي بحال ٿيڻ ۾ سرڪاري عنصر جو زور گهٽبو ته پوءِ هو پنهنجي زور قائم رکڻ لاءِ ضرور مناوٽي ۽ گهٽ غلبي واري قوم سان ملندي، ۽ انهن سان موافقت ڪندي. جي مسلمان ۽ انگلو انڊين يا پارسي هوندا ته ان وجهه سان هو جلب منفعت به ڪري سگهندا. مگر اسان جي نظر ۾ اها به طفل تسلي ۽ موهوم اميد آهي، ڇو ته

حريف اهڙا ڏاها آهن، جو ڪابہ پنهنجي ڳالهہ اهڙي ڏيک ۽ اثر سان ڪندا آهن، جنهن ۾ ظاهر سنڌن قومي واسطو ذرو بہ ڪونہ پيو ڏسجي. فقط سرڪاري انتظام جي خوبي ۽ نيڪ صلاح نظر پئي اچي. مگر در پرده ان ۾ ضرور گهٽ پيل قوم جوئي نقصان آهي، جنهن هاڻي هلي وهيو آهي. تعليم کاتي ۾ خصوصاً ۽ ٻين کاتن ۾ عموماً، يعني ان ۾ اهڙو انتظام وڪايل آهي، جو ظاهر ۾ ڪنهن بہ قوم جي پاسداري ڪانهي، مگر باطني ان جو اثر سيني مسلمانن تي پئجي رهيو آهي ۽ انهن جي پڪار بہ نٿي ٻڌجي، ۽ يورپي آفيسرن جي ذهن ۾ بخوبي وهاريل آهي تہ هي مسلمان سست، بي علم ۽ اڻ محنتي آهن، رڳو سنڌن اجائي دانهن آهي، نہ تہ سرڪار کي نڪو مسلمان ڪوڙا آهن، نہ ڪو هندو پيارا! مگر هي انهن جي ڏاهپ ۽ دخل در معقولات جو اثر آهي، تہ پوءِ بہ ڪونسلن ۾ بہ طرح اميد رکڻ اجائي ۽ بيسود آهي. مگر سائينءَ صاحب نوڪرين لاءِ بہ تناسب اعداد تي آيو آهي تہ هن کان پوءِ مقرر ٿيل تعداد موجب هندو مسلمان نوڪريون بہ وٺي سگهندا مگر اها تہ ان صاحب کي خبر ناهي تہ مسلمان مقرر تعداد موجب بہ ڪيئن نوڪريون وٺندا، جڏهن انهن ۾ نوڪرين جي معيار جيتري تعليم نہ هوندي، تہ مقرر عدد نوڪرين ۾ ڪيئن ڪين ملي سگهندو. جيستائين مسلمانن جي حقن جي جدا نگهداشت نہ ڪبي، تيستائين سنڌن چاڙهو نہ ٿيندو. تنهنڪري تعليم ۽ نوڪرين ۽ ميمبرين ۾ سنڌن قوميت ۽ سياسي حقن جي احاظ تي سڌارا ٿيندا تہ البت فائدو ٿيندو. گڏيل گنج ۾ رنج کان سواءِ ڪجهہ نصيب نہ ٿيندو، مگر شڪر آهي تہ گهڻن مجموعن اهڙي پڪار ڪئي آهي، جا اميد تہ رائگان نہ ويندي.

هڪ بيدرد دلارام کي آخرين دردناڪ التماس

اي اسان جا پيارا رئيس مسٽر پيرگڙي سائين! تـون فرزند اسلام، پاڻ مسلمان، مسلمانن جي اولاد، سردار خان پروچ، گهوٽن جو پريو مڙس، سنڌ جي زميندارن جو قائم مقام آهين! توکي کهڙو جادو ويڳن پائرن کيو آهي، جو سڀن پائرن کان سؤ کوهه پري آهين. صوبه بهار ۾ بقرعيد کان اڳ ۾ ۽ پوءِ جيڪي مسلمانن سان بي گناه بي قصور ظلم و ستم ٿيا آهن، سي تنهنجي نظر انـور مان ڪين گذريا هوندا؟ هندو اخبارون اوهان جي مطالع هيٺ نه ايندينون هونديون ته مسلمانن جي ڪنهن به اتفاقي جاءِ ملڻ تي ڪيڏي نه ڏاڙ ۽ واويـلا مچائن ٿيون. ڪي ڪمشنر صاحب کي اورنگزيب سڏين ٿـا. ڪي چون ٿا ته هندن کهڙي هچا ڪئي اٿس، جو انهن جا حق ٿو ماري، حالآنڪ مسلمانن سان گڏ هندن کي به جايون ڏيندو ٿو اچي. جن پائرن جا هي حال، هي تعصب، هي تنگ حوصلو، تن جي ڳنڍڪن تي لڳي اوهان هـوم رول گهري، مسلمانن جا هٿ پير ٻڌي سندن حوالي ٿا ڪريو! ڪڏهن ڪين اهڙي ملامت ڪئي اٿو، ڪا ونجيدگي ڏيکاري اٿو تـه پائي ڪنهن مسلمان جي جاءِ ملڻ ڪري ڇو اوهان کـي پيٽ ۾ سور ٻوي ٿو. جي اوهان جي اها حالت آهي ته اسانجو پري کان سلام. ڪم از ڪم انهن جو پوٺ ته بند ڪري سگهو، جو ناحق پيا پڪارن ۽ پائين ته مسلمان ڪنهن کي به جاءِ ڪانه ملي. هڪ نه ٻيو عيب ڪيڏو وينا آهن ته هي نالائق آهي، گهٽ نوڪري اٿس. اهي ته سور سجهن ٿا جو هوم رول وقت به اهي عيب ثواب نڪرندا، سو ڪيئن اوهـان انهن واقعات کان اک پوري ۽ ڪن ٻوڙا ڪيا آهن. جئن پوءِ تئن اڳي آهيو. جيڪڏهن اسان جا پائـر اسان سان سچا هجن ۽

ٽين ته هئڻ ڪن جو ڪمشنر صاحب کي عرض ڪري، پيو نه ته ٻه هرهڪ ڪاتي جي هرهڪ نوڪريءَ ۾ اڌو اڌ مسلمان رکائي وڃن. امتحان نه رڳو جوا بازي ۽ سرڪار کي ڪک نه ڪرڻ جو حيلو آهي. جڏهن ائين ڪري ڏيکارين ته پوءِ اسين سنڌن غلام ٿي گذاريون. جئن چون لٿن حاضر. هــو چون ڦرٽ، ته اسين چئون جي، ۽ جي سهن ذرو به نه ۽ ڪم نپائڻ لاءِ اڳ ۾ ڪن ته اهو ڏوڪو يا فريب نه چئبو. گهر ويٺي گهران آڳڻ آئي نه سهان پيٽ پئي سهن، ڪک پيو نه سهن؟ اوهان کي مسلمانن جي حال تي کهل ڪانه ٿي اچي؟ قوم ڪانگن کي به پياري آهي. خدا جو خوف اوهان کي گهرجي يا مکر واري ميٽنگ ڪي، ڪو انصاف، ڪا امانت آهي يـا نه؟ دنيا روزي چند آخر ڪار با خداوند، جنابا، وري دوبار خيال ڪيو. غور فرمايو. پنهنجي گريبان ۾ نهاريو ته ڇا ڪري رهيا آهيو. ڪجهه سنڀاليو. اسلام ۽ اهل اسلام جي حمايت ڪريو. غيرت سکو. وقت جي متقضا ڏسو. آنريبل مسٽر علي رضا جي پيروي ڪريو. رڳو اوهان تي عقل ختم نه آهي، پين پائرن مسلمانن جي عام راءِ جو لحاظ به رکو.

نيٺ ڳالهه به الي اچي بيٺي ته مسلمانن جي حقن جو جدا لحاظ هئڻ گهرجي، سو هرجا، هرفرقي کان اهو آواز نڪتو آهي. ڏسون ته اوهان ڇا ٿا چئو؟ آئنده اختيار بنده بي ميارا آخرين ۾ هي به اوهان کي مبارڪ هجي ته اوهان جي مالڪي ۽ سرپرستي ۽ نگراني هيٺ الامين ڇگي ترقي ۽ فضيلت حاصل ڪئي آهي. اوهان جي پوزيشن ۽ عزت جي لحاظ تي عمدي طرز تحرير ٿئي ٿي، جنهن کان اوهان جي نالي روشن ۽ عزت دوبالا ٿيڻ جو امڪان آهي. 2- نويمبر 1917ع جو اول ۾ آخــر ڏسي ڪوبه شريف آدمي الامين کان الامــون ڪونه گهرندو؟ هائي ته خير سان ڏينهون ڏينهن ان حال تي اچي بيٺي آهي

تہ ـــ روسخرگي پيشہ ڪن و مطربي آموزہ مبارڪ باشد ـــ حق موجود وانگي ڪنهن اشراف وٽ هجي نقد موجود تہ اوهان جي انهن گرگن جو دهن دريده لقمہ سان دوختہ ڪن. تنهن ڪري ان جي ڳارين ۽ گلائن کان سندن جگر سوختہ بہ وري ڏسو 9 نويمبر جو ايشو تہ اوهان کان سواءِ ٻيا ادريس ڏينڌڙ سڀ ايرا غيرا نٿو خيرا هئا. اوهان جي اخبار ۽ اهڙي مسخري بي لگام ـــ افسوس!

من آنچہ شرط بلاغست باتو ميگويم،
تو خواه از سخنم پند گير خواه ملال.

تمام ضروري اپيل

پچاڙي ۾ اسين مسلمانن اهاليان سنڌ کي هي اپيل ٿا ڪريون تہ شاه آباد جي مظلومن لاءِ، جن جا گهر پار ڊاهي، وسيلو واڙي، ٽپڙ ٽاڙي، لٽو ڪپڙو، زر زيور، ڏانو ڏهو، ان پاڻي، سڀ ٻلوائي ڦري ويا آهن. ڪي مجروح، ڪي خانہ بدوش، ڪي اگهاڙا، ڪي بکيا، ڪي سوال ڪرڻ کان عاري موجود آهن جن تي چشم فلڪ بہ اشڪبار آهي. انهن لاءِ آره ۾ هڪ انجمن رفاه عام مظلومين شاه آباد نالي جاري ڪئي اٿن. جو جابجا کان چندا ٿا اچن، جن سان انهن مظلومن جي دستگيري ۽ سنڀال ٿي لهجي. ان جو خزانچي مولوي شاه، محي الدين احمد بي. اي، ايل. بي، وڪيل ۽ رئيس آره جو آهي. ان لکيو آهي تہ مسلمانن جا 27 سؤ گهر لٽيا ۽ ڦريا اٿن، جن وٽ داڻو ۽ ڏڳڙي بہ ڪانهين. تنهنڪري جنهن صاحب کي ان مظلومن پاڻرن جي حال تي ڪهل اچي ۽ سو پنهنجي مناسب آهر مٿين خزانچي صاحب کي مني آرڊر ڪري موڪلين ۽ ثواب دارين جو حاصل ڪن. چوندا آهن تہ سخا ۾ ريا ڪونهين ۽ پل تہ ٻين کي ترغيب اچي ـــ تنهنڪري هي ظاهر ڪرڻ

ضرور آهي ته اول راقم آئم نيهه رپيا چندو موڪليو آهي. پين صاحبن هيستائين 25 رپيا آهن. جزاه الله خيرا. جنهن زنده قوم سان اسان جا پائر ڪلهو هٿين اڄڪلهه اسٽيجن ٿي باري باري ۽ آزادانه لڪچر ڏئي رهيا آهن، تن کي اهڙيون عادتون به ته سکڻ گهرجن. به ٽي سال وڳو ڏڪارين جي سهائتا لاءِ مسٽر ڀهلاجراءِ واسوائي ڇا ڇا نه ڪري گذريو هو؟ جي اهڙو حال هندن سان ٿئي ها ته اڄ سنڌ مان به ڏسو ها ته لکين رپيا وڃن ها. مگر مسلمان آهن، جو پيو ڪـه سڌ سماءَ ڪونهين، باقي هوم رول گهرڻ ۽ اسپيچن ڏيڻ لاءِ سو تيار آهن. مسلمان مارجن ته ڇا، ڦرجن ته ڇا! (بلبل)

THE PUBLIC VOICE OF SIND MOSLEMS

for

BRINGING TO THE KIND NOTICE

of the

SECRETARY OF STATE FOR INDIA

and

COMMISSIONER-IN-SIND

1. The unanimous dissent in the Home Rule question, shown on behalf of all Sind Mohammadans by Sind Mohammadans Association at its general meeting and expressed in the address presented to His Excellency the Viceroy, is quite justifiable and reasonable.

2. Thereafter if signature of any Mohammadan is found to have been taken on Mr Gandhi's draft memorial or any other such reform scheme document, it should be treated as of no significance or weight.

3. A few Sind Mohammadans who arepro homerule are either merchants, pleaders, or members of a sect of Mohammadan Community e. g., Khojas, Boris and Memons who are neither sons of the soil nor familiar with the ways and manners of Sind

Mohammadans. Any proposition emanating from them or any demand advanced by them in conjunction with Hindus should therefore never be considered to be representative of the entire Community.

4. The case of Sind is yet quite different and peculiar. Its population consists of nearly 27 lacs of Mohammadans and of only about 7 Lacs of Hindus. In matters educational, however, the difference between the two communities is quite the contrary, the numerically superior race being far behind the other. The claim for Home Rule put forth by the latter may therefore be reasonable but for the former to do so is an absurdity, for it is not yet fit for the same.

5. Even now the Hindu community is predominant in all ranks of Government Service. So if Home-rule is bestowed it is but certain Mohammadans will never get as much share as they get under the present system of Government.

6. Sind was conquered from Mohammadans and is the home of big and respectable Jagirdars and Land-holders. If any wide awake and well-informed administrator has ever shown sympathy with the fallen Mohammadan community in the shape of bestowing some high places on Mohammadans in Government service on considerations of high family or the backwardness of the community or efficiency of administration, the members of the other community have protested strongly in papers and criticised

hte action of the official concerned in very unpalatable terms.

7. Since Hindus envy Mohammadans in Government Service, in the Councils, and on the Boards, what trust can Mohammadans repose in them and come forward to claim Home Rule in concert with them simply to plunge themselves in permanent slavery to them (Hindus).

8. It is more preferable for Mohammadans to be under the present Government of British Bureaucracy than to be ruled by Hindus. Mohammadans are satisfied with the Local Government that has been granting to them rights and privileges according to their deserts.

9. The security of the rights of Mohammadans lies in separation from Hindus, for the customs and manners of the former are quite divergent and they are numerically far superior to the latter.

10. Sind Mohammadans are mostly Zamindars and agriculturists and therefore constitute the chief source of revenue to Government. But as long as their two grievances are not remedied, they will never attain felicitous circumstances.

First— All civil suits be referred to private 'Arbitration Courts', limitation set upon 'usury', and the provisions of the Punjab Land Alienation Act 13 of 1900 extended to Sind to guard the

Mohammapans' property against alienation by sale, auction and confiscation.

Second— The control of Mohammadans' education should rest with Mohammadans, as under the existing system no benefit is likely ever to accrue to them. The passing of the bill for compulsory education is bound to prove suicidal to Mohammadan interests. For securing to the fallen Mohammadan community the above related two privileges, nay, boons, the name of Honourable Mr: Lawrence will ever remain green in the memory of the Sind Mussalmans like that of late Sir James who immortalized his name by introducing 'The Deccan Relief Act' and the 'Encumbered State system'. Both the names will then remain as bright as the sun for ever in the annals of Sind. Further as full generosity has been shown in respect of the grant of Honourary Magisterial powers, it should be empowered to try small cause civil suits also in the interests of poor agriculturists. In the absence of these things it is next to impossible that the Mohammadan community can ever make any least progress, for all other remedies will be futile and not radical.

11- Not a single clause of the Congress-League reform scheme is conducive to Mohammadan interests. Mohammadans have therefore nothing to do with it.

12. Not only in Sind but in the Punjab too several Mohammadans are deadly against Home Rule and their resolutions or memorials to that effect

must have been submitted to the Government.

12. Home Rule is suited to a country peopled by men of one religion and one caste. Such is not the case here.

14. India, as is well proved by its histories, has never enjoyed self-Government. It is a blunder therefore to compare it to England. How then do Indians deem themselves fit for and entitled to Home Rule!

15. We would not grudge if Goverment, out of generosity, grant any wish of the Hindus provided of course Mohammadan interests be not jeopardised thereby.

16. Any demands put forth by Hindus should be considered to have been made solely by them and Mohammadans will have nothing to do with the same even though they may contain a statement to the effect that Mohammadans acquiesce in them-

17. When the relations between the Hindus and Mohammadans are not amicable as evidenced by the recent sad occurrances in Behar, Shahabad, Badiwan, Brailly and Delhi, the grant of Home Rule will on the contrary further such disturbances.

18. When Hindus cannot even make a small sacrifice in the shape of House Tax for the welfare of their country—it being a Ist lesson in self-help—what good can they do to the country when granted

Home Rule? The stronger community will have every thing to itself.

19. Mohammadans express their utmost regret at the attitude of the Hindus who have at this momentous juncture of the war embarrassed the Government by their unreasonable demands. This is indeed the most inopportune moment chosen by them.

20. In conclusion, Mohammadans offer their hearty prrayer for the success of the Allies over their ruthless enemy. They also assure the Government of their full sympathies with them and thank God that in this very trying time they have proved themselves to be unflinching in their loyalty and devotion to their sovereign and express a hope they will continue to be so as long as life is in them.

In conclusion, we cannot refrain from observing that since our Hindu brethren of Sind and their lady leaders have beem vauntingly giving out that the country, originally theirs, was made over to the English for mere administration's sake and that they were now demanding it back without at all begging for Home Rule, it will be highly expedient for Government to issue a press communique stating that Government is prepared to return the country with its Home Rule to those from whom it was conquered by them. It should then be seen whether our brethren persist in their demand or show their heels. This will serve as a very effective way of muzzling their mouths because it is as clear as a day that Sind belonged

to Mohammadans and was taken from them. How is it then that Hindus demand its Home Rule? What an absurd claim! As a matter of fact Mohammadans should advance this claim but they will do it only when they consider themselves quite fit for it. In the meanwhile why should others meddle in a matter which does not at all concern them?

Note: Besides, objections to the Congress-League Reform Scheme and Sind Provincial Scheme have also been written in this book which forms vernacular part of it.

Shamsuddin "Bulbul"

مرحوم شمس الدين بلبل، سنڌ جو پهريون اخبار نويس آهي، جنهن اخبار نويسيءَ کي ڪمال تي پهچايو. پاڻ ڇهن اخبارن ۽ رسالن جا ايڊيٽر رهيا.

جام جم، بلبل مرحوم جي اخبار نويسيءَ جي فن جو هڪ تاريخي يادگار آهي. جنهن ۾ ”آفتاب سنڌ“ اخبار ۾ آيل اهي ايڊيٽوريل آهن جي ”هوم رول تحريڪ“ ۽ سنڌ جي مسلمانن جي حفاظت لاءِ 1918ع ڌاري لکيا ويا.

انهيءَ دور ۾ 1857 کان 1920 تائين ڪيئي تحريڪون پيدا ٿيون، جيئن هوم رول تحريڪ، ڪانگريس، هندو مهاسڀا، مسلم ليگ وغيره. بلبل انهيءَ دور ۾ ”هوم رول“ جي آڙ ۾ مسلمانن جي تهذيبي، سياسي حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪئي ويئي. ان جي خلاف، ”آفتاب سنڌ“ ۾ احتجاج ڪيو ۽ دليلون پيش ڪري، مسلمانن کي خبردار ڪيو ويو ته ان جار ۾ نه ڦاسن.

ان سلسلي ۾ ان دور جي سياسي ليڊرن جي خيالن تي به سخت تنقيد ڪئي ويئي، خاص طرح غلام محمد خان ڀرڳڙيءَ جي راين سان سخت اختلاف ڪيو ويو آهي، جو هوم رول تحريڪ کي مسلمانن لاءِ نفع بخش قرار ڏيئي چڪو هو.

هي ڪتاب انهيءَ دور جي تاريخ آهي، جنهن ۾ ويهين صديءَ واري شروعاتي دور جو سياسي ۽ سماجي پس منظر ڏنل آهي.

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪائُو، ياڄوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسُل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران کَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ باروڊَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڏي تي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪچي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوءِ چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)